

KÖZLEMÉNYEK

Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. VII. A Magyar Könyvszemle korábbi évfolyamaiban eddig már több közleményben is jelentek meg kiegészítések és javítások a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) első két kötetéhez.¹ A mostani írásban is ilyen adalékok találhatók.

RMNy S App. 1A

Julius Caesar: Oratio Vesontione ad milites habita. Budae 1473 Hess.

Külföldi nyomtatvány.

Ballagi Mór, bár némi kétkedéssel, felvette bibliográfiájába² Julius Caesar egyik kiadását Toldy Ferenc közlése alapján,³ amely szerint az Hess budai műhelyéből került volna ki. Toldy e kérdésben Jankovich Miklósról támaszkodott, akinek állítása szerint e könyv egyik példánya saját tulajdonában volt.⁴ Fitz József Jankovich állítását minden szempontból teljességgel megalapozatlannak minősítette.⁵ Véleménye szerint a Jankovich által őrzött kis kötetet Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatta Rómában.⁶

A helyzet azonban ennél még bonyolultabb. Jankovichnak volt ugyanis még másik Caesar-kiadása is az 1473. évből, ráadásul két példányban.⁷ Ezek közül az egyik⁸ valaha össze volt kötve a Hess-féle *Chronica Hungarorum* egyetlen, biztosan Magyarországon fennmaradt példányával.⁹ Erről a Caesar-kiadásról állította még a 18. században Johann Kriebel, eperjesi evangélikus lelkész, hogy a vele összekötött budai krónika nyomdájában készíthették.¹⁰ Jankovich ennek alapján azt remélte, hogy amikor megvásárolta a *Chronica Hungarorum* említett példányát, azzal egyszerre az első magyarországi műhely két termékének tulajdonosává válik. Feltehetően később belátta, hogy Kriebel vélelme megalapozatlan volt. Míután azonban korábban már büszkén magáénak tudott egy Budán 1473-ban nyomtatott Julius Caesar kiadást, a könyvtárában levő másik ilyen kiadványban vélte meglelni, vagy legalábbis erről állította, hogy az az

¹ MKsz 1972. 187–190; 1975. 85–92; 1976. 44–51, 170, 281–194; 1977. 374–381; 1980. 77–78, 185; 1982. 355; 1983. 406–408, 414; 1984. 119–127; 1987. 57–64, 220; 1989. 390; 1990. 156–157.

² BALLAGI MÓR: *Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925. 4. sz.

³ TOLDY FERENC: *A magyar nemzeti irodalom története*. II. Pest 1851. 31.

⁴ CAJUS SALLUSTIUS CRISPUS SZENTGYÖRGYI GELLÉRD MAGYARÁZÁSÁVAL. I. Buda, 1811. 91–92.

⁵ FITZ JÓZSEF: *Hess András, a budai ősnymondász*. Bp. 1932. 137.

⁶ GW 5098.

⁷ CIH 877. — Bp. OSzK Inc. 544 és 545.

⁸ Bp. OSzK Inc. 545.

⁹ CIH 986b — Bp. ELTE Könyvtára Inc. 10.

¹⁰ *Allergnädigst-Privilegirte Anzeigen* IV. 1774. 284. — Kivonatos magyar fordítása SZELESTEI N. Lászlótól: MKsz 1982. 28.

első hazai műhelyben készült¹¹ A Kriebel által tévesen budainak vélt Julius Caesar kiadást pedig Esslingenben állította elő Konrad Fyner.¹²

RMNy S App. 4B

[Missale glagoliticum.] Zenta 1493.

Külföldi nyomtatvány.

Henri Stein¹³ a régi nyomdahelyek felsorolásában szerepel: „Zengg ou Zenta”. Adatánál Asbóth Oszkárra hivatkozott,¹⁴ aki elsőként írta le a zenggi glaglita misekönyvet. Úgy tűnik, hogy a francia bibliográfus számára ez a két városnév összetéveszhető volt. Természetesen a horvátországi kikötőhelyen és püspöki székhelyen működött a könyvsajtó és nem a bácskai városban.

RMNy S App. 7A

Honter, Johannes: Chorographia Transylvaniae. Coronae 1532.

Külföldi nyomtatvány.

Hugo Hassinger úgy vélte, hogy Honter ezt az 1532-ben készített fametszetes térképét Brassóban nyomtatta ki.¹⁵ Gerhard Engelmann észrevételezte ezt a hibát, hiszen ez a térkép Bázelen jelent meg, ahol akkoriban Honter élt.¹⁶ Hassinger botlásának eredete is tisztázható. Oskar Netoliczka Honter bázeli tartózkodásával kapcsolatban ottani térképmetszői tevékenységéről számolt be, amikor is erdélyi térképe említését követően azt írta, hogy „ahol az 1532-ben megjelent”.¹⁷ Ez az „ahol” azonban nem Erdélyre, hanem az ugyanakkor a mondatnak elején álló Bázelenre vonatkozik.

Érdemes itt megjegyezni, hogy a mozgatható betűk felhasználása nélkül, kizárólag fametszéssel előállított *Chorographia* ma ismert egyetlen példányát, a papír vízjele, a nyomtatás minősége és a kiegészítő kézírás tanúsága szerint, Honter már Bázelenből történt hazaérkezését követően a magával hozott fadícrről 1539 tájt szülővárosában, Brassóban állította elő.¹⁸ Honternek ez a térképe azonban eredetileg 1532-ben Bázelen jelent meg.

RMNy S App. 7B

Werbőczy István: Tripartitum. Kolozsvár 1532.

Tévesen feltételezett kiadás.

A *Hármaskönyv* ún. milléniumi kiadásának bevezetőjében olvasható a fenti leírás,¹⁹ amit azután Fraknói Vilmos megismételt.²⁰ Csekey István indokoltan cáfolta ezt, hiszen ekkor Kolozsvárt még nem működött nyomda.²¹ Ő sem tudta azonban tisztázni, hogy ez a téves adat miként került be a tudományos köztudatba. Mindenesetre az említett múlt századi kiadás legújabb megjelentetésének bevezetőjében ez a hibás feltételezés már nem ismétlődik meg.²²

¹¹ MKsz 1988. 102–109, BORSA Gedeon.

¹² GW 5874.

¹³ STEIN, Henri: *Manuel de bibliographie générale*. Paris, 1897. 634.

¹⁴ MKsz 1896. 120–149. — *Archiv für slavische Philologie* 1896 (19). 214–229.

¹⁵ HASSINGER, Hugo: *Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde*. Wien, 1949. 62.

¹⁶ ENGELMANN, Gerhard: *Johannes Honter als Geograph*. Wien, 1982. 2.

¹⁷ NETOLICZKA, Oskar: *Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften*. Kronstadt, 1930. 11.

¹⁸ *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 1988. 150–153, BORSA Gedeon.

¹⁹ WERBŐCZY István *Hármaskönyve*. Kiadta és fordította KOLOZSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Bp. 1897. XXXIII.

²⁰ FRAKNÓI Vilmos: *Werbőczy István életrajza*. Bp. 1899. 340–342.

²¹ CSEKEY István: *Werbőczy és a magyar alkotmányjog*. Kolozsvár, 1941. 47–48.

²² WERBŐCZY István: *Tripartitum*. Lanin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. XXVI–XXXI.

RMNy S App. 9A

Sprenck, Jacobus: Theologia patrum vindicata. Tyrnaviae 1537.

1700 utáni nyomtatvány.

Visegrádi János a sátoraljaújhelyi pálosok könyvtáráról 1786-ban készített leltárkönyvből közölte a fenti leírást, amelyet nem talált a Szabó Károly-féle RMK-ban.²³ Az évszámot már ő megkérdőjelezte. Joggal, hiszen Nagyszombatban ekkoriban nem működött nyomda. Jakob Spreng jezsuita (1680–1745) e munkája 1727-ben,²⁴ majd 1737-ben²⁵ jelent meg ebben a városban. Az évszám második számjegye tehát a leírás során eltorzult, ill. félreolvashatóvá vált.

RMNy 19 vacat!

A kizárás indokolása: ad RMNy 63.

RMNy S 19A

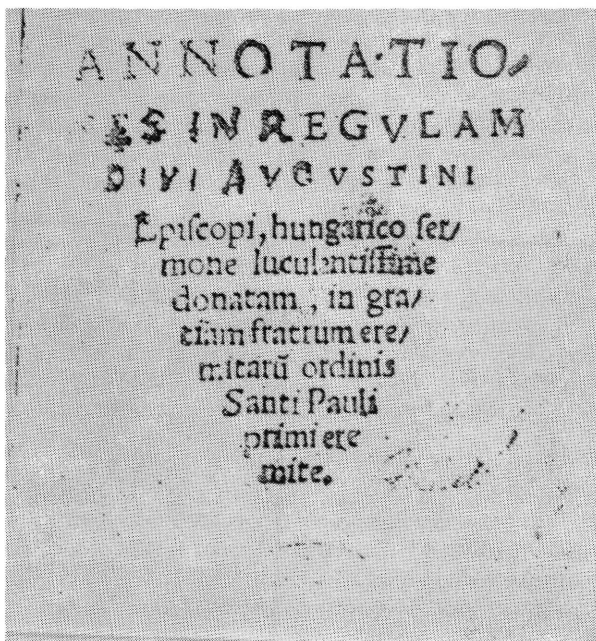
BREVIARIU(M) nouum fratrum eremitaru(m) sancti Pauli primi heremite: a me(n)dis o(mn)ibus eme(n)datu(m) & completu(m). (Uenetijs 1537 in officina Luceantonij Iunte.)

+⁸- + +⁸,a⁸-z⁸τ⁸2⁸ 8aa⁸-zz⁸ττ⁸22⁸ 8 A⁸B⁸C⁴ = [16] + 453 [recte 435] + [1] fol. -⁸ - 1 ins., mult.ill., init.

MKsz 1914. 299–300. – Bohatta, Hans: Bibliographie der Breviere 1501–1850. Leipzig 1937, 1514.

Szórványosan magyar szavakat tartalmazó pálosrendi breviárium. – Elején a naptárrészben a hónapok nevei magyarul vannak nyomtatva: *Boldogasszony hava*. . . stb. A kötet végén nyomdászjelvény.

Elsőként Hóman Bálint írta le a budapesti Egyetemi Könyvtár végén csonka példányát.²⁶ A Klosterneuburgban őrzött példány alapján a bibliográfiai adatok kiegészíthetők voltak.

RMNy 20. Címlap

²³ Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1910. 244.

²⁴ PETRIK III. 423, V. 471–472, VII. 482.

²⁵ PETRIK VII. 482.

²⁶ MKsz 1914. 299–300.

Ad RMNy 20

[GYÖNGYÖSI Gergely — transl.] Annotationes in regulam divi Augustini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitaru(m) ordinis sancti Pauli primi eremite. (Venetiis MDXXXVII Patauinus et Roffinellis.)

A⁸-N⁸ = [104] fol. — 8°

A csíksomlyói példány előkerült, és azt Muckenhaupt Erzsébet ismertette,²⁷ minden szempontból megerősítette a RMNy-nak a szakirodalom alapján készült leírását. A címszöveg egyes betűi azonban nem hiányzanak ebből a példányból, hanem azokat, mivel feltehetően halványabbak voltak, valaki tintával később megerősítette. Az eddig hiányzó címlapreprodukció most pótlásra kerül.

RMNy S App. 9B

Honter, Johannes: Apologia reformationis. Coronae 1543.

Kéziratos mű.

Németh János leírásában Johannes Honter nyomtatványai között olvasható: „Apologia reformationis anno 1543. conscripta, et in comitibus Isabellae reginae oblata”.²⁸ E mű hasonmás kiadásának kísérőtanulmányában felmerült a kérdés, hogy e „könyvecske” kézirat volt-e, vagy pedig nyomtatvány.²⁹ Ugyanez már két évszázaddal korábban Johann Seivertnek is gondot okozott. Ő azonban állást is foglalt ebben az ügyben, amikor azt írta, hogy szerinte ezt a művet sohasem nyomtatták ki.³⁰ Véleményét osztotta Josef Trausch is.³¹ Szabó Károly tehát ezt a Honter nevéhez fűzőti írást feltehetően tudatosan kihagyta a RMK II. kötetéből.

Ad RMNy 63

SZÉKELY István: Calendárium magyar nyelvű. Szekel(y) Estvan. [Krakkó 1540–1550 Vietor.]

A⁸B⁷⁺¹ = [15] fol. — 8° — 1 ins., 3 ill., orn.

Molnár József megállapította, hogy a RMNy leírásához alapul szolgáló kolozsvári példányból hiányzó B₄ levél a MTA Könyvtárban megvan, így a nyomtatvány pontosan leírható. A kolozsvári kötetbe e levél hátlapjának szövege helyett két oda nem tartozó, 1705-ből származó, latin nyelvű fejezetet másoltak. Ezek címe (*Officia mensium* és *Sol in signis Zodiaci*) a RMNy-leírásából ezért tehát törlendő. Ezen a lapon a budapesti példányban további fametszetes naptárkerék áll, így az illusztrációk száma nem kettő, hanem három.³²

Hasonmás kiadása Molnár József gondozásában: Bp. 1976. *Fontes ad historiam linguarum popularumque Uraliensium*. 3.

Molnár József úgy vélte, hogy Székely István e művének első kiadása³³ az egyik naptárkerék állása alapján bizonyosan az 1539. esztendőre számítható. E feltevésnek azonban nincs semmi, csillagászatilag indokolható alapja. A krakkói nyomda fametszetes illusztrációi egyrészt nem Székely e munkájához készültek, másrészt azok együttesen nem az 1539. év, hanem kizárólag csak a 16. század első esztendejére, az 1501.-re érvényesek. Ez is hangsúlyozza e kalendáriumnak egyetlen évhez nem köthető, ún. öröknap-tár jellegét.³⁴

²⁷ Művelődés (Bukarest) 1983. 6. 36–37, a címlap és a kolofon reprodukciójával.

²⁸ NÉMETH, Joannes: *Memoria typographiarum*. . . Pesthini, 1818. 69–70.

²⁹ NÉMETH János: *Magyarország nyomdái emlékezete*. Az 1818. évi kiadás hasonmása és magyar fordítása. HAIMAN György bevezető tanulmányával. I–II. Bp. 1977. I. 214–215.

³⁰ SEIVERT, Johann: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. Pressburg, 1785. 179–180.

³¹ TRAUSCH, Joseph: *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. I–III. Kronstadt, 1868–1871. II. 213.

³² *Magyar Nyelv* 1977. 240–241. — Hasonmás kiadása bevezetőjében. Bp. 1976. 3.

³³ RMNy 19.

³⁴ Ifj. BARTHA Lajos szakíró szíves közlése.

Molnár az általa vizsgált és az említett két példányból ismert kiadást³⁵ tekintette az első, 1538 elejére datálható nyomtatványnak.³⁶ A félreismeret naptárkerekeken kívül ehhez érvelésként azt hozta fel, hogy a betűtípusok sok vonatkozásban közelállnak az 1535-re datált Ozorai-féle munkában³⁷ találhatókkal. Ez az érvelés az említett időpont-meghatározáshoz azonban teljességgel alkalmatlan, hiszen előkerült a korábbról csak hiányos kötetek alapján ismert Ozorai műnek teljes példánya, amiről megállapítható volt, hogy azt csak 1550 táján állították elő Krakkóban.³⁸

E mű első, Szabó Károly által 1538 előttre datált kiadásának³⁹ feltételezése Székely ajánlásának egyetlen mondatára támaszkodott, amely így szól: *kü jó néven veendnek, többre és nagyobbra ennek utána igyekszünk*. Ezek a sorok az 1540-es években készült kiadványban olvashatók.⁴⁰ Ez a fordulat azonban igen elterjedt és jól ismert humanista toposz, amely a régi, hazai nyomtatványokban is többször előfordul már Hess nevezetes ajánlásától⁴¹ kezdve. Ennek megfelelően semmi bizonyító ereje sincs. Székely örök-naptárának ismeretlen és eddig az 1530-as évekre feltételezett kiadása⁴² ezért törlendő a régi, magyar nyelvű nyomtatványok sorából.

Székely e munkája e kiadásának időpontja az 1540-es évekre helyezhető⁴³ Kazinczy Ferenc erre vonatkozó datálása 1549-re vagy ennél korábbra szolt,⁴⁴ Toldy Ferencé pedig 1549-re.⁴⁵ Érdekes módon a mai ismeretek alapján ezek a megjelenés idejére vonatkozó és ma már elavultnak tűnhető datálások látszanak a legreálisabbaknak.

Havass Rezső, amellet hogy az 1538. évnél közölte Szabó alapján Székely kalendáriumát, előtte ugyanabból az esztendőből még egy további művét is leírta: „*Cisio János, az az kalendárium, mely az ünnepek napjainak első tagjait a hónapok rendje szerint előadja. Krakó 1538.*”⁴⁶ Ez azonban aligha volt önálló kiadvány, hanem inkább Székely munkájának első fejezetére vonatkozhat, bár annak szövegszerű megfogalmazása a Havas által közölttől eltér.

RMNy 70 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 143A.

RMNy S App. 15A

Vincentius, Petrus: Pro concilio Tridentino pveritiae Christianae precatio. Kronstadt 1551. 1 fol. – 2°
Külföldi nyomtatvány.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek régi, magyar vonatkozású nyomtatványairól kiadott katalógus a fenti formában közölte ezt a plakátalakú nyomtatványt.⁴⁷ A reprodukcióban⁴⁸ a következő

³⁵ RMNy 63.

³⁶ Mint a 32. sz. jegyzet.

³⁷ RMNy 15.

³⁸ MKsz 1976. 156–170, HOLL Béla.

³⁹ RMNy 19.

⁴⁰ RMNy 19.

⁴¹ RMNy 2. – MKsz 1989. 239, BORSA Gedeon.

⁴² RMNy 19.

⁴³ RMNy 63.

⁴⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1808. 31. sz.

⁴⁵ *Új Magyar Múzeum* 1853. II. 189. – *Irodalomtörténet rövid előadásban*. 4. kiad. Bp. 1878. 70.

⁴⁶ HAVASS Rezső: *Magyar földrajzi könyvtár*. Bp. 1893. 437.

⁴⁷ *Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa*. 3. rész: S–Z. Összeállította: NÉMETH S. Katalin. – *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Teil 3. S–Z. Bearbeitet von S. Katalin NÉMETH. München–New York–London–Paris, 1993. Saur. H 2179. (735. lap – Jelzete 95.10 Quod. 2° (67). – 899. lap = nyomdászmutató – 909. lap = nyomdahelymutató).

⁴⁸ *Magyar és magyar vonatkozású...* (1. a 47. sz. jegyzet) 734.

impresszum olvasható: „In inclyta Corona Ianus spoeroceros excudebat Calendis May. Anno 1551.” Való igaz, hogy Brassó latin neve Corona és németül Kronstadt, a fenti városnév azonban nem erre az erdélyi városra, hanem a Keleti tenger koronájára, Lübeckre vonatkozik. Az egyleveles nyomtatvány az ottani id. Johann Balhorn felszerelésével készült.⁴⁹ A tipografus ez alkalommal latinizált görög névformában⁵⁰ szerepel, ami jól illeszkedik a városnév költői megjelöléséhez.

RMNy S 143A

<Kálmáncsehi Sánta Márton: A kereszteni gyülekezetben való regveli eneklesec. Kolozsvár 1555–1559 Hoffgreff.>

17. századi adat alapján feltételezhető. — Protestáns, reggeli, istentiszteleti liturgia.

Kálmáncsehi e művét a RMNy 70 [Krakkó? cr. 1545–1550 vidua Hieronymi Vietoris?] impresszummal regisztrálta. Újfalvi Imre 1602-ben közreadta az általa ismert, magyar nyelvű, protestáns énekeskönyvek időrendbe szedett jegyzékét.⁵¹ Itt 1554 és 1560 között évszám nélkül közölte Kálmáncsehi munkáját. Róla köztudott volt, hogy kálvini felfogása ellene volt a formális liturgiának, ezért a szakirodalom — Újfalvi időrendjét megbontva — kénytelen volt ezt a nevéhez köthető kiadványt a 16. század első felének végére helyezni, amikor még ilyen mű megírása összeegyeztethető volt az ő akkori álláspontjával. Azóta előkerült Huszár Gál 1559–1561. években nyomott énekeskönyve, amelynek függeléke ez a Kálmáncsehi-féle kiadvány, amelynek címe végén olvasható: „az Kalmanczehi Marton mestertől magyarrá fordítatot psalmusockal egyetembe.”⁵² Miután ezek szerint csak a zsoltárok fordítása köthető Kálmáncsehi nevéhez, megszünt a kényszer, hogy e mű Újfalvi közlése alapján feltételezhető első kiadását 1550 elé kelljen helyezni.

Az Újfalvi-féle időrend által kikövetkeztethető 1555 és 1559 közötti években Debrecenhez legközelebb Kolozsvárott működött nyomda, amely ráadásul felkészült volt kották előállítására is. Az Újfalvi által ismert kiadvány, ha ugyan az nem volt azonos Huszár 1559–1560 között nyomtatott énekeskönyve függelékével, legtöbbször valószínűséggel a Hoffgreff-féle műhelyben készülhetett.⁵³ Ennek lehetőségét azonban az 1556. év tavaszától csökkentette az a körülmény, hogy ekkortól a református Kálmáncsehi éles vitában állt a kolozsvári nyomdához közelálló, két, ezekben az években evangélikus személyiséggel: Dávid Ferencsel és Heltai Gáspárral.⁵⁴

ad RMNy 156

SZÉKELY István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Szekel(y) Estvan. Craccoba MLLIX [recte 1559] Striykouiai Lazar.

A címlapon feltüntetett római számos évszamba a szedés során sajtóhiba csúszott: a második, „D” betű helyett „L”-t szedtek (A-variáns).⁵⁵ Ezt a tévedést azután a nyomtatás közben észrevették és kijavították (B-variáns).⁵⁶

RMNy 185 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 455B.

⁴⁹ Ulrich KOPP (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek) szíves közlése.

⁵⁰ Janus Spoerocerus = $\sigma\pi\epsilon\iota\upsilon\omega$ & $\kappa\epsilon\rho\omicron\varsigma$ = szétszóródó & szarv, ami megfelel Johann Balhornnak. Sich ballen = szétszóródi (vö. GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch. I. Leipzig 1854. 1092. has.) és Horn = szarv.

⁵¹ RMNy 886. — ItK 1957. 372–373, SCHULEK Tibor.

⁵² MKsz 1976. 48–51, BORSA Gedeon.

⁵³ ItK 1977. 223, BORSA Gedeon.

⁵⁴ RÉVÉSZ Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. Debrecen, 1938. 105.

⁵⁵ Így az RMNy leírásában az OSzK 2. példánya alapján.

⁵⁶ Így az RMNy címlapreprodukciójában az OSzK 1. példánya alapján.

RMNy 188 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 213A.

RMNy S App. 24A

Goede, Henning: Consilia. Buda 1563 Wohlrab.

Nem hazai nyomtatvány.

A New York-i Public Library ritkasággyűjteményének nyomdahelyek szerinti katalógusa „Buda” alatt közli a fenti leírást, azzal a megjegyzéssel, hogy a kötet nem található sem a British Museumban sem a Bibliothèque Nationale-ban.⁵⁷ E könyv egyik példányát 1954-ben vételle ajánlották fel az említett amerikai könyvtárnak, de megvásárlására nem került sor. Ilyen formában került be azután az említett katalógusba. Az eredeti kiadványon a megjelenés helye „Budissinae” formában olvasható, ami azonban nem Budát, hanem a németországi Bautzen városát jelenti.⁵⁸

RMNy S App. 25A

Verentius, Antonius: Praefationale missarum solemnium. . . Posonii 1563.

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett nyomtatvány.

Szinnyei József⁵⁹ sorolta fel ezt a művet Antonius Verantius munkái között, amit Šime Juric is átvett.⁶⁰ Ján Čaplovič azután kizárta a pozsonyi nyomtatványok sorából azzal az indoklással, hogy abban az időben ebben a városban nyomda nem működött.⁶¹ Ebben teljes mértékben igaza volt, de megjegyzendő, hogy sem Szinnyei, sem Juric nem állította, hogy Verantiusnak ez a munkája nyomtatásban látott volna napvilágot.

RMNy S 213A

[APOSTOL] [Braşov 1566 Călin?]

E kiadványt a RMNy 188 az alábbi, kikövetkeztetett impresszummal közölte: [Braşov cr. 1563 Coresi]. Ugyanitt megemlítésre, de nem elfogadásra került Gebhard Blücher időmeghatározása is a papír vízjele alapján: [cr. 1566–1567].⁶² A kiadvány elkészítésének idejét — ugyancsak a vízjel alapján — Gernot Nussbächer nagy pontossággal az 1566. év második felében állapította meg.⁶³ Érvelése meggyőző, így a RMNy korábbi datálását módosítani kell. Coresi neve 1562 és 1569 közötti időből egyetlen kiadványon sem olvasható. Miután nyomdai felszerelését 1565-ben Călin használta,⁶⁴ feltételezhető, hogy a következő esztendőben is ő dolgozott azzal.

RMNy S App. 26C

Egri Lukács antitrinitárius irányú könyve. S. l. 1567.

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett nyomtatvány.

⁵⁷ *The New York Public Library. The Research Libraries. The Imprint Catalog in the Rare Book Division.* Vol. 3. Boston, 1979. 434.

⁵⁸ *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur.* Bp. 1990. — G 327.

⁵⁹ SZINNYEI XIV. 1077.

⁶⁰ *Iugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis.* I/3. Zagrabiae, 1968. Nr. 3880.

⁶¹ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografija tlači vydaných na Slovensku do roku 1700.* I–II. Martin, 1972–1984. XXXII.

⁶² *Revista Bibliotecilor* 1967. 423.

⁶³ *Karpatenrundschau* (Braşov) 1071. VI. 4. p. 9. — *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1972. 82.

⁶⁴ RMNy 204.

Az 1568. január 6-án Szikszón tartott protestáns zsinat elítélte Egri Lukács antitrinitárius nézeteit. Zoványi Jenő szerint „nem lehetetlen, hogy könyvet adott ki” erről.⁶⁵ Kathona Géza szerint Egri „elveit feltételezhetően 1567 vége felé könyvben is ismertté tette”.⁶⁶ Semmi olyan adat sem áll ehhez rendelkezésre, amely alapján a nyomtatásban történő megjelentetés akár csak valószínűsíthető is lenne.

RMNy S App. 26D

Szikszai Fabricius Balázs: *Refutatio argumentorum Lucae Agriensis*. S. 1. 1568.

Kellő bizonyíték nélküli feltételezett nyomtatvány.

Az 1568. január 27-én kezdődött kassai protestáns zsinaton elítélték Egri Lukács antitrinitárius nézeteit. Szikszai Fabricius Balázs ehhez 27 pontból álló „Propositiones”-t állított össze.⁶⁷ Zoványi Jenő szerint ő e témakörben könyvet írt Egri ellen, ill. Szikszai Fabricius művei között sorolta fel a fenti címet.⁶⁸ Kathona Géza Szikszai Fabricius e „ma már ismeretlen műve kiadásáról” írt.⁶⁹ Semmi olyan adat nem áll azonban rendelkezésre, amely alapján e műnek nyomtatásban történő megjelentetése akár csak valószínűsíthető is lenne.

RMNy S 241A

[PSALTIR.] [Brašev 1568 Čálin? Coresi?]

A RMNy 581 alatt e kiadvány kikövetkeztetett impresszuma: [Brašev 1584–1588 Šerban]. Már ott említésre de nem elfogadásra került, hogy Demény Lajos a papír vízjele alapján a megjelenés időpontját 1568 és 1570 közé helyezte.⁷⁰ Gernot Nussbächer ezt még jobban pontosította 1568-ra.⁷¹ Nyomdásza ekkor azonban vagy Čálin volt, aki 1565-ben dolgozott ezzel a felszereléssel,⁷² vagy maga Coresi, akinek a neve 1569-től újra megjelenik az ő készletével előállított nyomtatványokon.⁷³

RMNy S 241B

[LITURGIA.] [Brašev 1568–1569? Coresi?]

A RMNy 578 alatt e kiadvány kikövetkeztetett impresszuma: [Brašev 1584–1588 Šerban]. Gernot Nussbächer a nyomtatás idejét a papír vízjele alapján előbb 1568 második felére,⁷⁴ majd az 1568–1569. évekre helyezte.⁷⁵

RMNy S App. 27B

[Calendar românesc. Braşov 1569 Coresi.]

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett nyomtatvány.

Levéltári adatok szerint a brassói tanács 1569-ben a moldvai követnek kalendáriumot adott aján-dékba. Gernot Nussbächer felvetette annak lehetőségét, hogy ezt román nyelven az akkor a városban tevékenykedő Coresi állította elő, és így ez a legrégebb tudósítás lenne egy román naptárról.⁷⁶ A felté-

⁶⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Bp. 1977. 165.

⁶⁶ ItK 1971. 403.

⁶⁷ [DEBRECZENI EMBER Pál:] *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 187–196.

⁶⁸ ZOVÁNYI (l. a 65. sz. jegyzetet) 165. és 601.

⁶⁹ ItK 1971. 403.

⁷⁰ *Studia Bibliologica* 1969. 2. sz. 493–512.

⁷¹ *Neuer Weg* (Bukarest) 1971. I. 16. – *Revista Bibliotecilor* 1971. 114–116.

⁷² RMNy 204.

⁷³ RMNy 261.

⁷⁴ *Neuer Weg* (Bukarest) 1971. I. 16.

⁷⁵ *Revista Bibliotecilor* 1971. 116.

⁷⁶ *Neuer Weg* (Bukarest) 1970. VII. 8.

telezés azonban teljességgel megalapozatlan, hiszen a cirill betűs könyvnyomtatás első időszakában — különösen a 16. században — e műhelyek kizárólag vallásos tárgyú kiadványokat (szertartáskönyv, prédikáció, katekizmus stb.) készítettek. A követnek adott ajándék nyilván nem román vagy egyháziszláv nyelvű volt, de még az sem biztos, hogy azt Brassóban vagy egyáltalában Erdélyben nyomtatták.

RMNy S 260A

[SBORNIK.] Brašev 1569 Coresi?]

1⁸–29⁸ + [30⁸–32⁸?] = [256] fol. – 2° – Orn., init.

Bizánci rítusú liturgikus könyv ó-egyháziszláv nyelven. — A RMNy 261 alatt írta le e műnek második kötetét, amely a keleti egyház zsolozmáinak szövegét a februártól augusztusig terjedő időszakra foglalja magában. Az eddig nem ismert első résznek egy elején és végén egyaránt erősen hiányos példánya a szeptembertől januárig terjedő résszel a bulgáriai Kilifarevo kolostorában került elő. Az első híradást az akkoriban ott fellelt régi, liturgikus nyomtatványokról T. D. Pločev tette közzé, aki azonban azokat meghatározni nem tudta.⁷⁷ Ezt a feladatot később P. Atanasov végezte el.⁷⁸ Leírása alapján a kötet egyenként nyolc leveles füzetekből áll, amelyek közül az első nyolcból összesen nem kevesebb, mint 47 levél hiányzik, tehát mindössze 17 van meg. A 9–29. füzetekből viszont mindössze négy levél hiányzik. Összesen tehát 179 levélből áll az egyetlen ismert példány, amelyet ma Veliko Ternovóban az állami levéltár őriz.⁷⁹ Mind az első, mind a már korábbiól ismert második kötet ennek az 1538. évben Velencében nyomtatott bizánci liturgikus könyv első kiadásának utányomása. Ennek alapján kikövetkeztethető, hogy a 29. füzet után még valószínűleg három további füzettel fejeződött be a kiadvány. Miután a második kötetet (RMNy 261) Brassóban Coresi műhelyében 1569. év második felében állították elő, Atanasov feltételezte, hogy az első rész az előző esztendőben készült ugyanott. Gernot Nussbächer — meggyőzően — 1569 első felére datálta.⁸⁰

RMNy S App. 33B

Alesius, Dionysius: Contitutiones. . . in usum sui coetus. . . S. l. 1572. — 4°

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett kiadvány.

Szinnyei József szerint e hús részből álló 4-rét kötetet „1572-ben nyomattak ki”.⁸¹ Dionysius Alesius, erdélyi, református superintendens összeállítását az egyházigazgatásról Horányi Elek örököltette meg.⁸² akire azután Szinnyei támaszkodott. Ennek a református munkának nyomtatásban történő megjelenetése 1572-ben nagyon valószínűtlen, hiszen Báthori István fejedelem 1571. szeptember 17-i cenzúrarendelete nyomán — a további hitviták elkerülése végett — vallással összefüggő kiadványok egy ideig nem láthattak napvilágot sem Erdélyben sem a Partiumban.⁸³

Ad RMNy 323

SZTÁRAY Mihály: Historia de vita beati Athanasij. . . Debrecini [1573] Lupulus.

Aszékenyvári Megyei Könyvtár őriz egy kéziratköteget, amelyben 22 különböző kéziratot könyvjegyzék található az 1666 és 1817 közötti időből. Büky Béla ebben találta e Sztáray-mű leírását egyszer 1551, másodszer 1558. évszámmal.⁸⁴ Véleménye szerint az első évszámot 1557-nek is lehet olvasni. Így joggal feltételezte, hogy ez alighanem a kézirat elkészültének évét jelöli. Bod Péter és Sándor István is

⁷⁷ *Izvestia na Instituta za balgarska literatura*. 1958. 277.

⁷⁸ *Studia Balcanica* (Sofia) 1970. II. 133–150.

⁷⁹ *Gutenberg Jahrbuch* 1986. 310, DEMÉNY Lajos.

⁸⁰ *Neuer Weg* (Bukarest) 1971. I. 16.

⁸¹ SZINNYEI I. 117.

⁸² HORÁNYI, Alexius: *Nova memoria Hungarorum*. I. Pestini, 1795. 72–73.

⁸³ Vö. RMNy 314.

⁸⁴ *A Jankovich Miklós-féle katalógusgyűjtemény, mint ismeretlen, 1712 előtti régi magyar könyv- és variáns adatok forrása*. Székesfehérvár 1966. 15–16.

ezzel az évszámmal jelölte ezt a debreceni Komlós nyomdában évszám nélküli megjelent kiadást. Büky a „Debreczini 1558” megjelenési adatokat természetesen elfogadhatatlannak minősítette, hiszen ekkor még nem működött nyomda ebben a városban. Felvetette azonban annak lehetőségét, hogy ez a mű ebben az évben napvilágot láthatott Óvárott, ahol ekkor Huszár Gál sajtója tevékenykedett, és Sztáray egy másik művét⁸⁵ 1559-ben közre is adta. Ez a következtetés nem zárható ki biztonságosan, de valószínűbb, hogy ezt az évszám nélkül 1573-ban kiadott, debreceni kiadást látták el önkényesen a mű megírását követő évvel.

RMNy S App. 34A

Laskai János öt iskoláskönyve. Debrecen 1575–1577.

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett kiadás.

Kathona Géza úgy vélte, hogy Laskai János később megjelentetett öt különböző tankönyvét⁸⁶ első alkalommal 1575 és 1577 között Debrecenben kinyomtatták, amikor is ő az ottani iskola rektora volt.⁸⁷ Nem bizonyos, hogy e tankönyveket Laskai már ezekben az években elkészítette. Ráadásul a szerző tartózkodási helye és nyomdahely között olyan szoros összefüggés sohasem állt fenn, amely ilyen feltételezést kikényszeríthetne.

RMNy S App. 34B

Katechizmus viacrečový, aj so slovenským textom. Šintava cr. 1577.

Tévesen feltételezett kiadás.

Jozef Repčák,⁸⁸ majd nyomában Boris Bálent⁸⁹ úgy vélte, hogy Bornemisza Péter Semptén szlovák nyelvű kátét nyomtatott. Ján Čaplovič⁹⁰ tisztázta, hogy ez Bornemisza írásának⁹¹ félreértése. Ha az ő megjegyzése egyáltalában nyomtatványra vonatkozik, úgy az a Prágában készült latin–cseh káté lehet.⁹²

RMNy S App. 36A

Neue Zeitung aus Offen. . . Erstlich gedruckt zu Offen, anno M.D.LXXVII.

Külföldi nyomtatvány.

Ez a kiadvány az 1578. május 19-én Budát, azon belül is a várat ért, elemi csapás jellegű viharról tudósít.⁹³ A híradás hitelessége kedvéért rányomtatták, hogy azt először Budán állították elő. Természetesen ez lehetetlen, hiszen sem a 16, sem a 17. században nem működött könyvsajtó az ország fővárosában.

RMNy S 455B

IGEN hasznos es draga nemes receptum avagy orvosság. . . [Detrekő 1580–1581 Mantskovit, typ. Bornemisza.]

1 fol 328 × 237 mm

A RMNy 185 ezt a plakátalakú nyomtatványt a szakirodalomra támaszkodva az alábbi, kikövetkeztetett impresszummal közölte: [Kolozsvár 1550–1575? Heltai]. Az ott említett teljes példány az utóbbi időben az OSzK-ba került, ami lehetővé tette a vele történő behatóbb vizsgálatot. Ennek során V. Ecsedy

⁸⁵ RMNy 158.

⁸⁶ RMNy 655, 656, 658, 659 és 681.

⁸⁷ KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974. 78.

⁸⁸ REPČÁK, Jozef: *Predlād dejin knižilače na Slovensku*. Bratislava, 1948. 22.

⁸⁹ *Lidové noviny* (Brno) 1949. XI. 19.

⁹⁰ *Knížnica* 1951: 2. 145–147.

⁹¹ RMNy 396.

⁹² ČAPLOVIČ (l. a 61. sz. jegyzet) CLXVI.

⁹³ HELLMANN, G[ustav]: *Die Meteorologie in den deutschen Flugschriften und Flugblättern des XVI. Jahrhunderts*. Berlin, 1921. 75. 1578 Mai 19 (1) – A wolfenbütteli példány: *Magyar és magyar vonatkozású*. . . (l. a 47. sz. jegyzet) – H 1452.

Judit a betűtípusok vizsgálata alapján megállapította, hogy a fenti nyomdameghatározás nem állja meg a helyét, hanem azt Mantskovit Bálint a Bornemisza-műhelyben 1580–1581 táján állította elő. A teljes példány ismeretében immár megállapítható volt az egylevelés nyomtatvány pontos mérete is.⁹⁴

RMNy S 513A

»[1] [KALENDÁRIUM az 1583. esztendőre.] – [2] [Itéletek az eg forgasa szerint...] [Detrekó 1582 Mantskovit, typ. Bornemisza.]«

»[52]? fol. – 8° – Mult. ill., orn.«

Čaplovič 1688a

Naptár és prognosztikon. – Ebből a naptárból nem maradt fenn példány. Emlékét azonban a Besztercebánya város számadáskönyvébe 1582. december 22-én bejegyzett mondat megőrizte. Eszerint a detrekói nyomdász 12 bekötött naptárt küldött a tanácsnak, amely őt ezért két forinttal tisztelte meg.⁹⁵

Mantskovit Bálint naptársorozata már korábról ismeretes volt az 1580–1582. évekre szóló kalendáriummokkal.⁹⁶ A fenti levéltári adat azonban bizonyossá teszi, hogy a detrekói nyomdász az 1583. esztendőre is készített ilyen kiadványt. Leírásához az előző évi ilyen nyomtatványa⁹⁷ szolgált alapul.

RMNy 518 vacat!

Homberger, Jeremias: Viola Martia. . . [Gyssingae 1582 Manlius.]

Erről az impresszum nélküli kiadványról a RMNy 518 feltételezte, hogy azt Németújvárott állította elő Joannes Manlius, mint e szerző két másik művét.⁹⁸ Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés vizsgálata alapján megállapította, hogy e kötet nem Manlius műhelyében készült.⁹⁹ Külföldi nyomtatvány.

RMNy S App. 44A

Luther, Martin: Catechismus. . . mit angehengten Fragen. . . gestelt. . . durch Johann Hauser. Donnerskirchen 1583.

Külföldi nyomtatvány.

Irmtraut Landeck-Pozza a Magyarországon működött fláciánusok kapcsán arról írt, hogy 1580-ban azok egyike saját kátét jelentetett meg „mit Erscheinungsort Donnerskirchen”.¹⁰⁰ A fenti közlés Gisela Auer írására vezethető vissza.¹⁰¹ Szerinte Johann Hauser, aki ennek az irányzatnak egyik legtevékenyebb tagja volt Nyugat-Magyarországon katechismusát „Gegeben zu Dundelßkirchen am Hungerschen See” keltezéssel jelentette meg 1580-ban. Követve az Auer által megadott forrásokat Oskar Sakrausky Hauser tanulmányában lehetett megtalálni a fenti közlések eredetét.¹⁰² Eszerint Hauser Villachból Magyarországra kényszerült áttelepülni, ahol is a Fertő tó melletti Donnerskirchen (Fertőhéregyháza) lelkésze lett. Itt keltezte a fenti formában Luther kis kátéjával együtt közreadott, szinte dogmatikává fejlesztett írását 1582 (tehát nem 1580-ban) újévekor. A kötet 1583. évszámmal jelent meg nyomtatásban.¹⁰³ A Sakrausky által közölt reprodukciók alapján biztonsággal megállapítható, hogy ezt

⁹⁴ MKsz 1985. 287–292.

⁹⁵ ČAPLOVIČ (l. a 61. sz. jegyzetet) 1688a.

⁹⁶ RMNy 434, 455A, 487.

⁹⁷ RMNy 487.

⁹⁸ RMNy 534 és RMNy 556.

⁹⁹ *Az OSzK Évkönyve* 1982–1983: 321–322.

¹⁰⁰ *Mitteilungen des Instituts des österreichischen Geschichtsforschung* 1980. 354.

¹⁰¹ *Burgenländische Heimatblätter* 1976. 182.

¹⁰² *Jahrbuch des Museums der Stadt Villach*. Bd. 1 Villach 1964. 207–242.

¹⁰³ *Jahrbuch*. . . (l. a 102. sz. jegyzetet) 222–227. az előző szövegközlése, 223. a címlap és 225. az előző végének reprodukciója. A nyomtatvány egyetlen ismert példányát Freisach (Felső-Karintia) evangélikus püspöki múzeuma őrzi.

nem hazai műhelyben állították elő. A Landeck-Pozza által említett „megjelentési hely” alatt ma a kiadót is lehet érteni. Az először írásakor azonban csak a szerző tartózkodási helye volt a Fertő tó mellett, de az sem sokáig, mert még 1582 nyarán a királyi biztosok eltávolították őt onnan.¹⁰⁴

Ad RMNy 569

CALEPINUS, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum*. . . Lugduni 1585.

A RMNy ez alatt a szám alatt olyan kiadást ismertet, amely címlapján méhekről körülrajzolt orosz-
lánt ábrázoló jelvényt visel. A szövegben megemlítésre kerül, hogy ismeretesek olyan példányok, ame-
lyeken Jacobus Puteanus, ill. Bartholomaeus Honrat kiadók neve olvasható. Albert Labarre Calepinus-
bibliográfiájában¹⁰⁵ ezeket külön változatokként közli. I. variáns: Jacques Dupuys,¹⁰⁶ II. variáns: Barthé-
lémy Honorat,¹⁰⁷ III. variáns: a RMNy által közölt orosz-
lános jelvényű, IV. variáns: jellemzője, hogy a
címszövegben //Decem lingue // az egyik sor. Ez csupán egyetlen példányban található, és azt – Labarre
szerint – nyilvánvalóan jóval később készítették a rajta feltüntetett 1585. évnél.

Az amerikai központi katalógus¹⁰⁸ e Calepinus-féle szótárnak 1583. évi kiadásáról is tudósít. Azon-
ban ez nyilvánvaló tévedés, mert a két példány, amely lelőhelyként itt szerepel, megtalálható a helyes,
1585. évszám alatt is.¹⁰⁹

RMNy 578 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 241B.

RMNy 581 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 241A.

RMNy 597 vacat!

<Calepinus, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum*. Lugduni 1587.>

Ez a RMNy 597 által feltételezhetőnek minősített kiadás aligha létezett. Albert Labarre¹¹⁰ éppen
a RMNy-re hivatkozva felvette ugyan bibliográfiájába, de példányt sehol sem talált. A legvalószínűbb
az, hogy a korábbi magyar szakirodalomban öröklődött 1587. évszám, vagy valakinél tollhiba nyomán
keletkezett, vagy egy 1586. évi példányban tollal valaki egyetlen vonással utólag „felfrissítette” a római
évszámot.

Itt említhető meg, hogy Labarre egy másik tételében¹¹¹ a tíznyelvű Calepinus-féle szótárnak valami
hibrid kiadásáról tudósított. E lyoni kiadás leírásának fejlécében az 1588., részletes leírásában viszont az
1577. évszám olvasható. A címlapon található fametszet méhek által körülzsongott oroszlán az 1586.¹¹²
és 1587.¹¹³ évi kiadásban látható. A terjedelmet Labarre „(4) 819 [= 840] – 813 (3) pp.” alakban ad-
ta meg. Ez viszont teljesen eltér az említett 1586. és 1587. éviéktől, viszont pontosan megegyezik az

¹⁰⁴ RITTSTUEBER, Josef: *Die Klosterakten über das Burgenland*. Eisenstadt, 1955. Nr. 92.

¹⁰⁵ LABARRE, Albert: *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino*. Baden-Baden 1975. Nr. 144.

¹⁰⁶ ADAMS, H[erbert] M[ayow]: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries*. I–II. Cambridge, 1967. C 220.

¹⁰⁷ ADAMS (l. a 106. sz. jegyzetet) C 221.

¹⁰⁸ *The National Union Catalogue. Pre-1956 imprints*. Vol. 89. London, 1970. NC 0028153.

¹⁰⁹ *The National*. . . (l. a 108. sz. jegyzetet) NC 0028151.

¹¹⁰ LABARRE. . . (l. a 105. sz. jegyzetet) 147.

¹¹¹ LABARRE. . . (l. a 105. sz. jegyzetet) 149.

¹¹² RMNy 569.

¹¹³ RMNy 588.

1594.¹¹⁴ és 1598.¹¹⁵ évek lyoni kiadásiéval. Ezek viszont egészen más fametszetet hordanak. Labarre eme közlését – 1588. évszám – változatlan formában magáévá tette Franz Claes.¹¹⁶ Aligha kétséges azonban, hogy itt különböző kiadások adatainak téves kombinációjáról van szó. Az 1577. évszám pedig egyszerű sajtóhiba.

RMNy 634 vacat!

A kizárás indoklása RMNy S App. 52A.

RMNy S App. 52A

Külföldi nyomtatvány.

Waldeck, Anna von: Das fürstliche Wurtzgertlein zu Arolsen. . . (Giessingen) 1589 (Mannlin).

A kiadvány zárószoraiban olvasható hely- és nyomdásznev alapján RMNy 634 elfogadta, hogy azt Németújvárott készítette Joannes Manlius. Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés alapján megállapította, hogy az ugyan több ponton hasonlít az említett nyomdászéhoz, de azzal mégsem azonos.¹¹⁷ Nem hazai nyomtatvány.¹¹⁸

Ad RMNy 692

Limitatio revm forensivm. . . Clavdiopoli 1592 [typ. Heltai].

[[^{3+?} = [3+1] fol. – 4° – ins., orn.

Könyvtáblából előkerült az Országos Széchényi Könyvtárban egy levélnyi töredék, amelynek csak az egyik felén található nyomtatás. Erdélyi hivatalos ipari árszabás része, amely a *téglásokról* című fejezettel fejeződik be. Alatta 23 mm átmérőjű körbe foglalt, pecsétet helyettesítő fametszet áll, amelyen felül a S. B. [Sigismundus Báthori] betűk, középen pedig a Báthori-család sárkányfogas címere látható. A lap alján a kiadvány hitelül *Volffgangus Kovachoczij cancellarius* nyomtatott aláírása olvasható. A töredék ennek a kolozsvári kiadványnak utolsó lapja.¹¹⁹ Miután hasonló árszabás szövege csak egy évtizeddel későbből ismeretes, amikor is annak beosztása eltér ettől, nem állapítható meg még most sem a nyomtatvány eredeti terjedelme.

Ad RMNy 701

MDXCIII extendöre valo calendariom. . . Siczben [1592] Manlius.

Az egykor lappangó unikum bekerült az Országos Széchényi Könyvtárba.¹²⁰ Ennek alapján megállapítható, hogy a szakirodalom korábbi közlései lényegében helyesek voltak. Az igazítást igénylő adatok a RMNy 701 leírásához viszonyítva a következők. A naptár hónapképeket visel, így a terjedelmet közlő sor végére „mult ill.” kell, hogy kerüljön. A prognosztikonnak nincs önálló címlapja: a nyomdász ajánlása a naptár utolsó lapjának hátán olvasható. A hónapvers nem magyar, hanem latin, így az erre vonatkozó mondat helyére ez a megállapítás kívánkozik. A példányból az A₅ levél is hiányzik.

RMNy S 709A

<Fortuna. Bártfa ante 1594 Gutgesell.>

Későbbi kiadás előszava és metszete alapján feltételezhető. – Magyar nyelvű sorsvetőkönyv.

¹¹⁴ RMNy 745.

¹¹⁵ RMNy 836A.

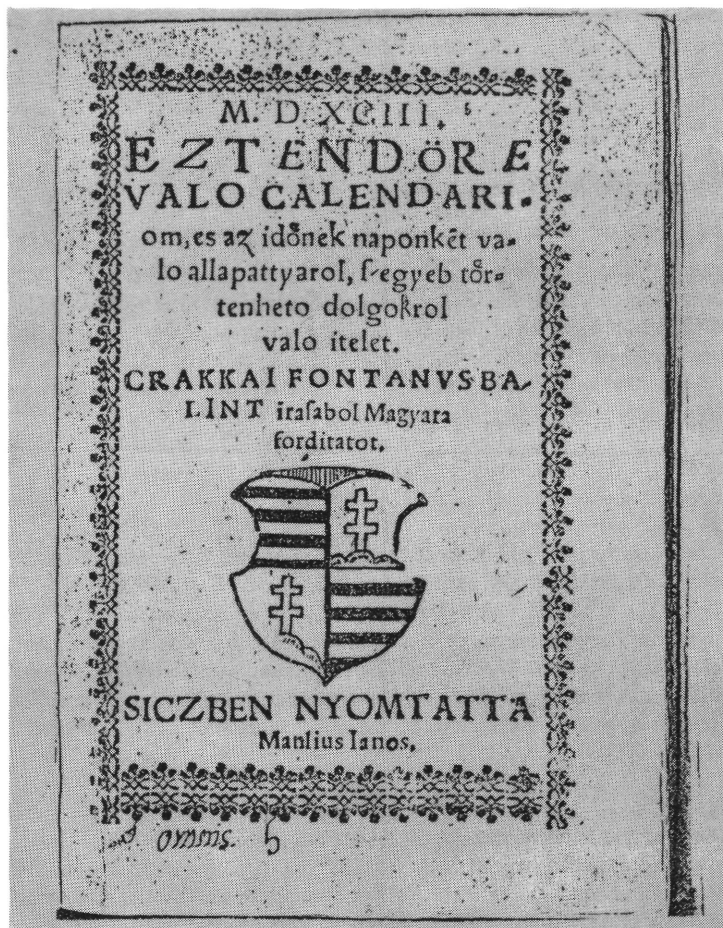
¹¹⁶ CLAES, Franz: *Bibliographisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*. Hildesheim, 1977. Nr. 707.

¹¹⁷ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983*: 322.

¹¹⁸ V. ECSÉDY Judit szóbeli közlése.

¹¹⁹ V. ECSÉDY Judit szóbeli közlése.

¹²⁰ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983*: 399.

RMNy 701. Címlap

Az 1594. évszámmal ellátott és kétségtelenül ehhez a kiadványhoz vésett fametszet alapján feltételezhető, hogy ezt a népszerű sorsvetőkönyvet ebben az évben Kolozsvárott megjelentették, bár példány belőle ma nem ismeretes.¹²¹ A legrégebb kiadás, amely ma tanulmányozható 1509 és 1610 között készült ugyancsak a Heltai-féle műhelyben.¹²² Ennek ajánlását Kléz Jakab írta, aki Bártfán volt nyomdász. Miután a Fortuna szövege lengyel eredetű,¹²³ nem tűnik megalapozatlannak az a feltételezés, hogy e mű első magyar nyelvű kiadására is a lengyel határ mellett fekvő Bártfán került sor az említett 1594. évi kolozsvári megjelentetés előtt, hiszen a szöveget – az előszó tanúsága szerint – onnan vették át.¹²⁴

¹²¹ RMNy 747.

¹²² RMNy 916.

¹²³ MKsz 1966. 75–76, BORSA Gedeon.

¹²⁴ MKsz 1966. 76, BORSA Gedeon.

RMNy 730 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S App. 53A.

RMNy S App. 53A

M., A.: *NEWE Zeittung vnd Wundergeschichte. . . Schützing 1593 Männel.*

Külföldi nyomtatvány.

A RMNy 730 elfogadta a címlapon feltüntetett impresszumadatokat. Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés vizsgálata alapján azonban megállapította, hogy az teljességgel elűt Joannes Manliusétól.¹²⁵ Nem hazai nyomtatvány.¹²⁶ Itt jegyezhető meg, hogy időközben tisztázódott a kezdőbetűkkel jelölt szerző neve: Adam Maderspacher.¹²⁷

Ad RMNy 745

CALEPINUS, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum. . . [Lugduni] 1594 [sine typ. nomine], sumptibus haeredum Eustathii Vignon, Jacobi Stoer, Gullielmi Laemarii [Genevae].*

Franz Claes¹²⁸ külön tételben rögzített két példányát, amelyen nem olvashatók a kiadók nevei. Az amerikai központi katalógus¹²⁹ az egyik Claes által közölt példányt kiadói névvel írta le. Így arra kell gondolni, hogy kiadói név nélküli, ismeretlen kiadásnak vélt példány is az ismert 1594. évi kiadásból származik, csak a kiadónak a címlap alján olvasható neveit e példányokban levágták, vagy lefelejtették azokat a bibliográfiai rögzítéskor. Nyilván ezért zárta ki Albert Labarre¹³⁰ is Calepinus bibliográfiájából Annamaria Gallina¹³¹ erre vonatkozó adatát.

Ad RMNy 750

ZWO warhafftige Neuezeitung. . . Preßburgk [15]94 Walo.

Boris Bárent felvetette azt a gondolatot, hogy e kiadványt Joannes Manlius állította elő, aki ez idő tájt felajánlotta szolgálatait Pozsony városának.¹³² Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés vizsgálata alapján azonban megállapította, hogy ez a tudósítás bizonyosan nem Manlius műhelyében készült.¹³³

Ad RMNy 767

VERANTIUS, Faustus: *Dictionarium quinque Europae linguarum. . . Venetiis 1597.*

Ennek az ötnyelvű szótárnak, amelyben a magyar nyelv is szerepel, az ismert 1595. évi kiadásától¹³⁴ eltérő, 1597. évszámmal ellátott változatáról tudósított Georgius Draudius.¹³⁵ Adatát átvette Franz Claes.¹³⁶ A korábbi évszám kiadásból ma több tucat példányt tartanak nyilván a világ számos könyvtárából, ezzel szemben 1597. évszámmal ellátott példány egyetlen egy sem ismeretes. Így megalapozottnak tűnik a feltételezés, hogy ilyen nem is volt, és ez a bibliográfiai „fantom” Draudius elírásából, vagy az írását szedő nyomdász hibájából ered.

¹²⁵ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983: 322.*

¹²⁶ V. ECSEDY Judit szóbeli közlése.

¹²⁷ *Burgenländische Heimatblätter 1978: 88–93, LANG, Helmut.*

¹²⁸ CLAES. . . (I. a 116. sz. jegyzet) Nr. 786.

¹²⁹ *The National. . .* (I. a 108. sz. jegyzet) NC 0028152.

¹³⁰ LABARRE. . . (I. a 105. sz. jegyzet) Nr. 186. jegyzet.

¹³¹ GALLINA Annamaria: *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII.*

Firenze, 1959. 119.

¹³² *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszansz. Szeged, 1978. 213–214.*

¹³³ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983: 322–323.*

¹³⁴ RMNy 767.

¹³⁵ DRAUDIUS, Georgius: *Bibliotheca classica. . .* Francofurti ad M., 1625. 1345.

¹³⁶ CLAES. . . (I. a 116. sz. jegyzet) Nr. 830.

RMNy S 829A

»EVANGÉLIUMOK és epostolák. Bárfa 1597–1600? Klöss. — 8° «

Čaplovič 98

Evangélikus perikopáskönyv. — E múból nem maradt fenn egyetlen példány vagy töredék sem, azonban Jakob Klöss a későbbi *summáriumokkal és tanulságokkal* bővített perikopáskönyve kiadásának.¹³⁷ 1616. július 1-jén kelt *epistola dedicatoriájában* arról írt, hogy *immár egynéhányszor. . . az úrnapokra és főfő ünnepekre rendeltetett evangéliumokat és epistolákat magyar nyelven kinyomtattam, csak magát a textust, amint az evangélisták azt megírták*. Klöss 1597-től nyomtatott Bártfán. A fenti írása alapján *egynéhányszor*, tehát 1597 és 1616 között legalább kétszer jelentette meg a magyar nyelvű perikopáskönyvet kommentárok nélkül. Ehhez mintául David Gutgesell ilyen jellegű kiadványa¹³⁸ szolgálhatott. A fenti időhatárok között szerepel a RMNy második kötetében egy tétel.¹³⁹ Ján Čaplovič — teljesen indokoltan — két ilyen leírást is közölt: az egyiket 1597–1600?¹⁴⁰ a másikat 1601–1615¹⁴¹ közötti időmegjelöléssel. Ez utóbbi megfelel a RMNy második kötetében szereplő és már említett kiadásnak, de a fentiekben előadottak miatt ezen felül szükséges egy másikat is beiktatni. Ennek időhatárai igazodnak Čaplovičhoz: 1597–1600? Ez az évkör azonban teljesen önkényes, lehetne bármi más is 1597 és 1616 között. Sőt Klöss *egynéhányszor* kifejezése szinte bizonyosan kettőnél is több kiadást sejtet. A továbbiak rögzítése a RMNy időrendjében — a jelenlegi ismeretek alapján — azonban nem lehetséges.

RMNy 835 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 838A.

RMNy S App. 64A

Telegdi, Johannes: Rudimenta priscae Hunnorum linguae. . . Lugduni Batavorum 1598.

Kézírtos mű.

Szinnyei József a fenti című írást Telegdi János nyitrai püspök munkájaként közölte a korábbi magyar szakirodalom alapján.¹⁴² Miután a rovásírás tárgyalásához számos példát és néhány rövidebb magyar nyelvű szöveget is közölt Telegdi, amennyiben ezt valóban kinyomtatták volna, úgy az a RMNy gyűjtőkörébe tartoznék. Sebestyén Gyula a nyomtatás kérdését is külön alapos vizsgálatnak vetette alá, amelynek során megállapította, hogy Telegdi munkája csak kézírásban készült és terjedt el.¹⁴³

RMNy S 838A

(BOGÁTI FAZEKAS Miklós:) [Demeter király históriája...]. [Szeben cr. 1598 Fabricius.]

A RMNy 835 alatt e nyomtatvány Dézsi Lajos által kikövetkeztetett impresszuma olvasható: [Kolzsvár cr. 1598 typ. Heltai]. Szentmártoni Szabó Géza úgy találta, hogy e meghatározás nem helyes, mert a kiadvány a szebeni nyomda felszerelésével készülhetett. A betűtípus V. Ecsedy Judit által végzett vizsgálata megerősítette ezt a feltételezést.¹⁴⁴

RMNy S 869A

LÉCLUSE, Charles de: Fvngorvm in Pannoniis observatorvm brevis historia. (Supplementum ad LÉCLUSE, Charles de: Rariorvm plantarvm historia. Antverpiae MDCI ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum.)

¹³⁷ RMNy 942.¹³⁸ RMNy 602.¹³⁹ RMNy 942.¹⁴⁰ ČAPLOVIČ (I. a 61. sz. jegyzet) 98.¹⁴¹ ČAPLOVIČ (I. a 61. sz. jegyzet) 127.¹⁴² SZINNYEI XIII. 1384.¹⁴³ MKsz 1903: 253. — *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp. 1915. 91–94.¹⁴⁴ Mindkettőjük szíves szóbeli közlése.

ZZ⁶ aa⁶ bb⁶ = CCLXI-CCXCV pag. — 2° — Mult ill., init.

Pannoniai gombák leírása magyar és német nevével. — A címlap hátán a szerző ajánlása *Lugduni in Batavis VII. Cal. Maii 1598* keltezéssel *Ioanni Vincentio Pinello*. A főrész 26 *genus*ban pannoniai gombák leírását adja. Ehhez csatlakozik: *De fungis caput LXX. libri X. villae Ioan. Baptistae Portae Neapolitani*, továbbá *Fungorum aliquot icones. . . evernaculo [Matthiae] Lobelii herbario desumptae iones & descriptiones*.

Hasonmás kiadása: *Carolus Clusius fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*. Budapest–Graz 1983. 83–122.

A munka Charles de l'Écluse összes munkái első kötetének (Antwerpen 1601) részeként jelent meg. A szerző előszavában megemlékezik arról, hogy gyűjtőmunkáját az ahhoz készített színes rajzokkal egyetemben, Batthyány Boldizsár hathatós támogatásával végezte a helyszínen. E képeket tartalmazó kódexet a mai napig is őrzik a leideni Egyetemi Könyvtárban. Hasonmásban saját kiadásában megjelentette és méltatta Istvánffi Gyula¹⁴⁵, továbbá a nyomtatvány hasonmás kiadásával együtt újra közreadták.¹⁴⁶ A 26 féle pannoniai gomba leírásához — az említett festmények nyomán — az 1601. évi kiadvány illusztrálására több tucat fametszet is készült, amelyeket ezek neve magyarul és németül a lapszélén végigkíséri. Az említett és a nyomtatvány hasonmás kiadását is tartalmazó kötetben több tanulmány is foglalkozik ezzel a pannoniai gombákról szóló munkával és a Clusius Codex-szel.¹⁴⁷

RMNy 900 vacat!

A kizárás indokolása: RMNy S 1036A

RMNy S 1036A.

[EVANGÉLIUMOK és epistolák.] [Keresztúr 1613–1614 Farkas.]

A RMNy 900 e töredékesen fennmaradt kiadványt Manlius 1598–1608 közötti nyomtatványának mi-nősítette. Zsigmondy Árpádné azonban a betűtípusok kopottsága alapján 1613–1614 tájára keltezte és Manlius utódja, Farkas Imre termékei közé utalta.¹⁴⁸

Ad RMNy 1088

HOCHSCHILD, Georg: Cento Ouidianus. . . Kerszturini [!] MDCXV Farkas.

Manlius nyomtatványainak felsorolása közben M. F. Bothar ezt a kiadványt nyomdászév nélkül 1595. évszámmal közölte.¹⁴⁹ Nyilvánvaló tévedésének oka feltehetően a római évszám harmadik és negyedik betűjének felcseréléséből származó helytelen olvasat.

RMNy S 1098A

»SPEVNÍČEK duchovných piesní. Bardejov cr. 1616 Klöss.«

Čaplovič 101

Evangélikus egyházi énekek biblikus cseh nyelven. — Ján Čaplovič a fenti címmel közölte.¹⁵⁰ azt a kis énekeskönyvet, amely ma már csupán Ludevit Haan leírásából ismeretes.¹⁵¹ Ezek szerint ez nyomtatvány 32 egyházi éneket tartalmazott jellegzetes szlovacizmusokkal, amely alapján bizonyosra vehető, hogy magyarországi használatra készült. Mindegyik ének előtt egy, az ünnepi evangéliumra vonatkozó

¹⁴⁵ ISTVÁNFFI Gyula: *A Clusius-Codex mykologiai méltatása, adatokkal Clusius életrajzához*. Bp. 1900.

¹⁴⁶ *Carolus Clusius Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*. Budapest–Graz, 1983. 123–214.

¹⁴⁷ L. a 146. sz. jegyzetet.

¹⁴⁸ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983*: 323.

¹⁴⁹ *Burgenländische Heimatblätter* 1950: 135.

¹⁵⁰ ČAPLOVIČ (l. a 61. sz. jegyzetet) 101.

¹⁵¹ HAAN, Ludevit: *Cithara sanctorum*. Pešt, 1873. 20.

kép volt látható, amelyet a szöveg elején álló *Z spíva se jako* (énekeltetik mind — ad notam) szavak követték. Az énekek egyike sem szerepel Jiřík Třanovský nevezetes énekgyűjteményében, a *Cithara sanctorum*-ban, ellenben 18-at még Haan korában is énekeltek a szlovák evangélikus gyülekezetekben. Az általa vizsgált példánynak hiányzott a címlapja, és azt a 16. század végéről származónak tartotta.

A fentiekhez Čaplovič hozzátette, hogy e kiadványt feltehetően David Gutgesell bártfai nyomdájában állították elő, ahol 1581-ben Martin Luther kis kátéjának a szlovákok számára készült első fordítása napvilágot látott.¹⁵² A képek, amelyekről Haan írt, alighanem azonosak lehetnek Jakob Klöss bártfai műhelyében 1616-ban az evangéliumok és epistolák bibliái szövegének illusztrálására használt fametszetekkel.¹⁵³ Ezért valószínű a Klöss-műhelyben történt megjelentetés, amely 1597-től hosszú évtizedeken át működött Bártfán. A nyomtatás idejét az említett fametszetek itteni legkorábban ismert előfordulása tájára kellett helyezni, ami azonban nem zárja ki, hogy a kis énekeskönyvet már akár másfél évtizeddel korábban vagy későbbben állították elő.

BORSA GEDEON

Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593). A 16. század második feléből 60 magyar nyelvű kalendáriumkiadást tart számon a *Régi magyarországi nyomtatványok* (továbbiakban: RMNy) című retrospektív bibliográfiánk.¹ Ezeknek körülbelül feléből nem rendelkezünk példánnyal, még apró töredékekkel sem. A kalendáriumokból el nem kelt példányokat azok érvényességének elmúltával másodlagosan használták fel, például kötéstáblákban összeragasztva azok merevítéséhez. Ezért régi kötések restaurálásakor, azok szétátzatásakor gyakran kerülnek elő e kiadványokból különböző méretű töredékek, gyakran egész ívek. Jellemző, hogy a 16. század második feléből mindössze kettő(!) magyar nyelvű kiadásból láthattak az RMNy szerkesztői teljes példányt. A példányjelölések szerint az 1558–1600 közötti tételek feléhez van, gyakran több azonos terjedelmű, töredék. A sokszor csak néhány levélnyi és csonka töredékek biztonságos tárolására a könyvtárak nem mindenütt ügyeltek. Ezért fordulhat elő az, hogy az utóbbi évszázadban példány alapján leírt kiadások esetében is gyakori az „olim”, azaz „ma nem található” megjelölés.²

Az említett magyar nyelvű kalendáriumok megjelenési helyei: Bécs, Debrecen, Kolozsvár, Nagyszomben, Bárfta, Nagyszombat, Detrekő, Németújvár, Németlövő, Krakkó. Az idő- és térbeli szórtság, az azonos évre kiadott, többféle (több helyen megjelent) változat arra utal, hogy a közönség egyre inkább igényelte ezt a műfajt, a nyomdászok számára pedig már ekkor is jó üzlet volt a kalendáriumok közreadása. Az olvasók a kalendáriumot nemcsak időmutató könyvként forgatták, hanem a mindennapi élet apró-cseprő dolgaira is keresték benne a választ. Asztrológiai, orvosi és gazdasági tanácsért vették kézbe, feljegyzéseket, naplót írtak a naptár-részbe, figyelembe vették az időjárásról és a hadakozásról szóló jóslatokat. Ez a prognosztikon, amely gyakran külön címlappal rendelkezik, jól elkülönített része a kalendáriumoknak. A század végétől egyre gyakrabban és színesebben vált az olvasnivaló (toldalék) is bennük: először a krónika, a vásárjegyzék, majd más „hasznos” matériák.³ Az egyes hónapokat kísérő, többnyire oktató tartalmú versszakok (naptárversek), vagy az ugyanezen a helyen álló, nem versebe szedett regula-fűzér már a 16. században is jellemzőek.

¹⁵² RMNy 479.

¹⁵³ RMNy 1092. — Vö. *Gutenberg Jahrbuch* 1982: 236–240, BORSA Gedeon.

¹ *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473–1600.* Összeáll. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István és KELECSÉNYI Ákos. Bp., 1971.

² Tíz olyan tételt sorol fel az RMNy, melyhez egykor volt, ma egyáltalán nincs példány, s továbbiaknál is akad eltűnt példányra utalás.

³ Vö. HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban* = MKsz 1970. 373–378.

Az első magyar nyelvű kalendáriumot, amelyről adat maradt fenn, 1558-ra Bécsben nyomtatta Raphael Hoffhalter.⁴ A török terjeszkedése, a hazai nyomdák csekély száma és a földrajzi közelség magyarázat Raphael Hoffhalter bécsi magyar nyelvű kalendáriumaira⁵ és a Krakkóban megjelent magyar nyelvű kalendáriumokra.

* * *

A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratának átnézésekor egy 17. század közepére datálható teológiai köteten (219. 106: *Tractatus de actibus humanis et de praeceptis*) 1595-ből[!] származó, születte, kötésre nyomtatott ajánlásra figyeltünk fel. A kalendáriumkötésekre jellemző magyar címer fölött és alatt az alábbi olvasható a felső táblán:

Dem Edlen vnnd Ehresten Herrn [Egy szó a szúrágás miatt hiányzik]
Pusch Camerschreiber der Königlichen
Freystatt zu Preßburg Mei-
nem günstigen
Herrn
.....
1.5.9.5.

A kötés másodlagos felhasználása a rögzítés módjából és a kézirat korából egyértelmű. Szennylevelének belsején a kötet szövegének írójától az alábbi bejegyzés olvasható: „Johannes Jarabek 1666”. A restaurálás során a tábla belsejéből az alábbi, 1590–1593-ra szóló magyar és német nyelvű kalendáriumok töredékei kerültek elő:

Grácban nyomtatott magyar nyelvű, 1590-re szóló kalendárium néhány levele; Nagyszombatban 1593-ra nyomtatott magyar nyelvű kalendárium néhány levele; gráci Schreibkalender töredékei 1592-re; augsburgi Schreibkalenderek töredékei 1592-re készült naptárakból; néhány levél egy tizehatodrétt, német nyelvű kalendáriumból, melyet 1591-re adtak ki. Külön érdekesség, hogy a felsoroltak közül három kiadványnak a címlapja is előkerült.

A könyvkötő naptárak terjesztésével is foglalkozott, az eladatlan példányokat kötéstábla merevítésére használta fel. Közelebbit nem tudunk róla. Valószínűleg a német és magyar nyelvterület érintkezésénél, az országhatárhoz közeli városok egyikében tevékenykedett.

Német nyelvű töredék

Schreibkalender / Sambt der Practick / Auff das Schalt-Jahr M. D. XCII. Gestelt durch Johann Rasch / zu Wienn. Gedruckt zu Grätz in Stayr / bey [Georg Widmanstetter]. + Practica Auff das Jar / nach vnsers Herrn vnnd Seligmachers Jesu Christi Geburt M. D. XCII. Gestelt: Durch Johann Rasch zu Wienn. Regent dieses Jars ist Iupiter. [Gedruckt zu Grätz in Steyr / bey Georg Wildmanstetter]⁶ 4r. III.

⁴ RMNy 137.

⁵ Vö. SEETHALER, Josef: *Das Wiener Kalenderwesen des 15. bis 17. Jahrhunderts* = Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 41. Studien zur Wiener Geschichte. Red. Peter CSENDES. Wien, 1985. 62–112. I. h. 105.

⁶ GRAFF, Theodor: *Bibliographia Widmanstadiana, 1585–1805*. Graz, 1993. Nr. 79. — SUTTER, Berthold: *Johannes Keplers Stellung innerhalb der Grazer Kalendertradition des 16. Jahrhunderts*. Die landschaftlichen Mathematiker der Steiermark als Kalendariographen. = *Johannes Kepler, 1571–1971*. Gedenkschrift der Universität Graz. Red. Paul URBAN und Berthold SUTTER. Graz, 1975. 209–341. és 1–36. tábla. I. h. 337. (Nr. 20.) és 26–27. tábla.

A két címlappal együtt 12 nagyrészt csonka levél.

[HENISCH, Georgius:] *Newer vnd Alter / Schreybkalender / Auff das Jar: / M. D. XCII. / Gestelt: Durch Georgium Henischium der / Artzney Doctorem vnd Professorem Mathematicum zu Augspurg. / [Augsburg, Michael Manger] Mit [Röm: Kay: May: Freyheit etc.]* – 4r.

Megvan a címlap, július és augusztus hónapokra szóló levelek. A címlap verzóján:

Almanach auff das Jar ..., a lap alsó felén záródísszel.⁷

Az RMK III-ban⁸ nem szerepel.

[HENISCH, Georgius: *Schreybkalender* Auff das Jar: M. D. XCII.] Gestellt Durch [Georgium Henischium der] Artzney Doc[torem vnd Professorem Mathematicum zu Augspurg. Augsburg, 1591, Michael Manger.] – 4r.

Egy keskeny csík a címlapból. A párhuzamos kiadások segítségével megállapítható, hogy ókalendárium nélküli újkalendárium töredékéről van szó. A verzón a naptárra utaló évszámok és magyarázatok (Almanach auff das Jar . . .) csak az újkalendáriumra vonatkoznak. A verzó alsó felén nem záródísz, hanem ajánlás található.

Az RMK III-ban nem szerepel.

[*Schreibkalender* auf das Jahr 1591.] – 16r. III. Az alábbi levelek vannak meg (nagyobbrészt csonkán): B₁₋₈ C₆₋₈. Duplum: B_{1,3,6,7}. Hónapképek, részben csonkán: május, június, augusztus (kétszer), november. Júniusnál a hónapvers helyén álló szöveg: Brachmon hat XXX Tag. In dem Monat hüt dich vor Aderlassen / purgteren / vnd viel gewürteten essen / auch gesaltzen einbaißten vnd geselchten Fleisch / iß Salat vnd andere Kreuter speiß / die füß zum Abendt ehe man zu Beth gehet mit kalten wasser zu wachsen / ist nicht böß.

A tételt nem sikerült nyomdahelyhez kötni.

Magyar nyelvű töredékek

Az 1593-ra kiadott *nagyszombati kalendáriumról*⁹ eddig csak közvetett adatokkal rendelkezünk. Johannes Manlius ugyanezen évre szóló naptára előszavában jelzi, hogy „a Krakкаи kalendáriumot magyarul Nagyszombatban immár kinyomtatták.”¹⁰ Pécsi Lukács 1592. október 12-én kelt levelében e naptárt ajánlotta a pozsonyi polgármesternek és tanácsnak.¹¹

⁷ A Manger-féle típusokat naptárak nyomtatására évtizedekig azonos módon használták. Michael Manger mostohafia, David Fracken még az 1612. évre is változatlanul nyomtatott. (Vö. *Newer vnd Alter Schreybkalender*. . . Augsburg, durch David Francken. OSZK, RMK III 1108a. – Az előkerült töredék nevek írásánál használt betűtípusa megtalálható az ugyanezen évben nyomtatott egyéb Manger-kiadványokban. Pl. MÜLLER, Georg: *Warhaffige Beschreibung von dem Vrsprung der Vralten (von Gott gegeben) löblichen Kunst der Schreiberey*. . . (Augsburg), 1591, M. Manger. – OSZK, Ant. 3795.

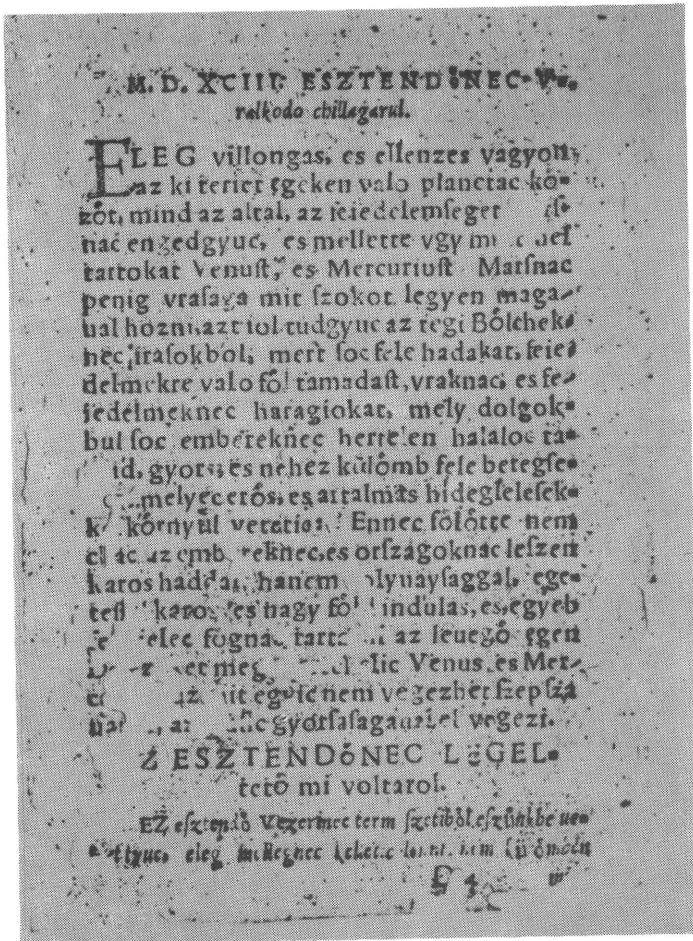
⁸ SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár, III. 1–2. kötet*. Bp., 1896–1898. – Pótlások, kiegészítések, javítások. . . 1–4. füzet. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. Bp., 1990–1993.

⁹ RMNy 697.

¹⁰ Az RMNy 701. tételéből kiemelt idézetet l. az RMNy 697. tétel leírásánál.

¹¹ HOLL Béla: *Pécsi Lukács levele az 1593. esztendőre nyomtatott nagyszombati kalendáriumról* = MKsz 1977. 374–375.

A töredékek meghatározását záródísz és hónapábrázolások segítették.¹² Az évszámot a prognosztikon-töredék tartalmazza, ennek megfelelően helyezkednek el az egyes napok. A hónapok alatt nem naptárversek, hanem prózai bölcsességek találhatók. Teljes terjedelmében csak a júliusi van meg: Vak az irgalmas, hanem is igazis, semmit nem használ szegényekhez ualo irgalmassaga, miért hogy hamissag usoranak gyutöt marhat osztogat.

Ad RMNy 697

A Pécsi Lukács által fordított, Nagyszombatban az 1593. évre kiadott kalendáriumból előkerült töredékek alapján elvégezhető terjedelemmeghatározás: [A⁸] B⁸ C_{[1]2-3[4-5]6-7[8]} D_{[1-2]3-5} + ? = [29 + ?] fol. – 8r. Mult. ill. – Az RMNy-ben még példány nélkül álló (kikövetkeztetett) naptár megjelenésének tényét Holl Béla újabb adattal támasztotta alá (MKsz 1977, 376). A kőtestáblából

¹² Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. LIII. és LVI. t. – KOVÁCS Zsuzsanna: *A 16–17. századi magyarországi naptárak hónapképeiről*. In: *Gesta typographorum*. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1993. 50–61. I. h. 56.

előkerült töredékek közt az alábbi, részben csonka hónapképek fordulnak elő: május, június, augusztus, november. A D₃v-n a nagyszombati nyomda gyakori záródíszre látható.

Vác, Dioec ④

* * *

A magyar nyelvű töredékek közül az 1590-re szóló kalendáriumról kissé részletesebben szólnok.

Calendarium azaz napszámzás 1590-re. Egyedülálló ez a fordítás. Tudásunk szerint a napszámzás szó másutt nem fordul elő. A szerző Georg Stadius gráci matematikus-csillagász, akinek 1581 és 1593 közt Grácban németül jelentek meg naptárai.¹³ Ezek közül az 1584-re szólót magyar fordításban is megjelentette Johannes Manlius.¹⁴ A fordítót sem a Manlius-nyomatvány, sem a most előkerült 1590-re szóló naptár esetében nem ismerjük. A nyomtató Hans Schmidtnek, akinek a neve a kor szokása szerint a nyomtatvány nyelvén szerepel az ipresszumban Kovács (Kowatsch) Jánosként, 1579 és 1599 közöttől ismertek kiadványai.¹⁵ Magyar nyelvű nyomtatványáról eddig nem volt tudásunk, sőt Grácban nyomtatott 16. századi magyar nyelvű kiadványról sincs semmiféle adat.

Hans Schmidt Zacharias Bartsch segédjeként 1563-tól Grácban tevékenykedett. 1578-ban a törökök elleni harcban kitüntette magát. 1579 áprilisában lett a protestáns rendek nyomdásza. Nyomdavezetőként hol Hansen Schmidtnek, hol Johannes Fabernek jelölte magát kiadványai impresszumaiban, attól függően, hogy milyen nyelvű volt a nyomtatvány. Nyomdászati tevékenységét a helyi jezsuitákkal való viszálykodás kísérte. 1598-ban egy evangélikus prédikátor lányát vette feleségül, tulajdonképpen ezzel a lépésével állt nyíltan a protestánsok oldalára. Grácban a század utolsó évtizedében különösen élessé vált a küzdelem a protestáns rendek (és nyomdászuk), valamint az udvar támogatta jezsuiták (és azok nyomdásza, Georg Widmanstetter) között. A protestánsok szabad vallásgyakorlatát megtiltó rendelet után 1598–1599-ben kétszer is börtönbe került Schmidt, aztán eltávozott a városból.

Juliane Keller bibliográfija szerint¹⁶ 1595 és 1598 (1597 vége?) közöttől nem maradt fenn tőle gráci nyomtatvány. Érdekes, hogy egy Fabricius János nevű személy éppen 1595-ben (március 20-án) vásárolta meg a városi nyomdát Nagyszebenben, hatévi részletfizetésre, 300 forintért.¹⁷ Szinte semmi mást nem tudunk róla. Török Gábor azt feltételezte, hogy szász származású, de magyarul is jól tudhatott (vagy magyarul jól tudó segéde, korrektora volt). Erasmus *Civilitas morum*ának 1591. évi debreceni kiadását 1598-ban Nagyszebenben jelentette meg, abban Heltai Gáspárhoz közelálló helyesírást alkalmazott.¹⁸ Felmerül a két személy, a gráci Hans Schmidt és a nagyszebeni Fabricius János azonosságának lehetősége. A feltételezést az gyengíti, hogy 1598-ban (az 1598-ra szóló Schreibkalendert valószínűleg 1597 végén nyomtatta) már ismét vannak nevével ellátott gráci kiadványok. Ugyancsak van 1598-ban Nagyszebenben megjelent, nevét viselő nyomtatvány.¹⁹ Esetleg házasságkötésével kapcsolatos Nagyszebenből való távozása.

¹³ Stadius gráci kalendáriumairól (hasonmások közlésével): SUTTER: i. m. (6. jegyzet) 263–275, 330–335. és 4–16. tábla.

¹⁴ RMNy 535.

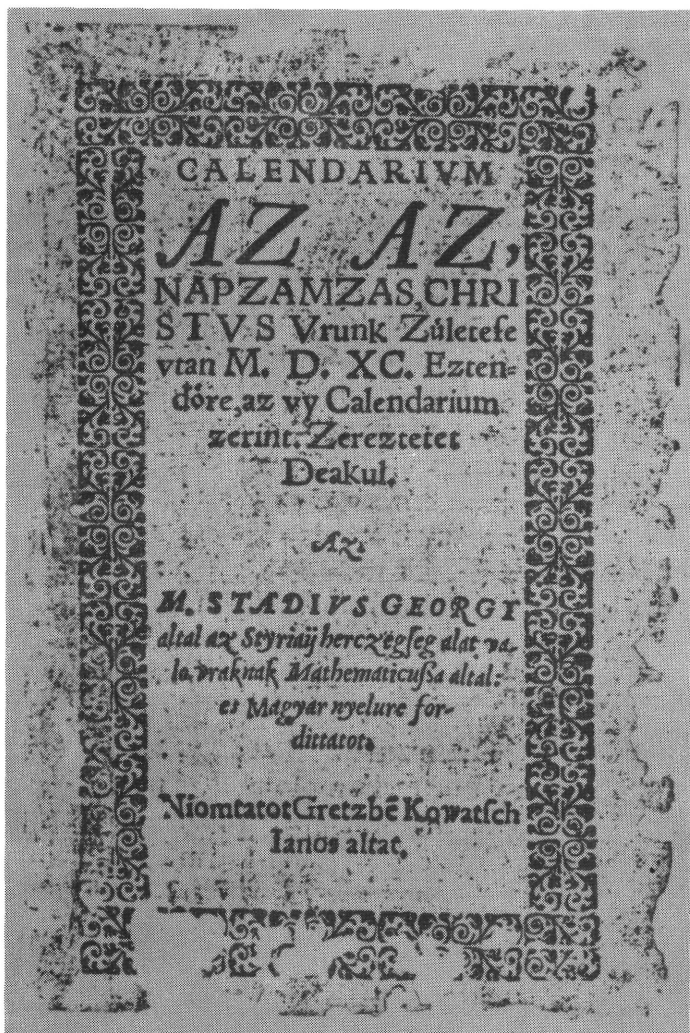
¹⁵ KELLER, Juliane: *Grácer Frühdrucke, 1599–1619*. Katalog der steirischen Bestände Grác, 1970. 13–19. — Életrajzi adatok: BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wießbaden, 1963. 154. — DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich*. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart, I. Wien, 1982. 78–79. — LANG, Helmut W.: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich*. Baden-Baden, 1972. 14.

¹⁶ L. az előző jegyzetet.

¹⁷ MKsz 1932/1933. 79–80. (IVÁNYI Béla)

¹⁸ TÖRÖK Gábor: *Erasmus „Civilitas Morum”-ának két XVI. századi kiadása* = MKsz 1955. 87–90.

¹⁹ RMNy 840. (Az említett Erasmus-kiadvány.) Az RMNy még három impresszum nélküli, illetve feltételezett kiadványt sorol 1598-ban neve alá. A 621. tételben említett „adat”, hogy tudniillik Fabricius 1601-ig tevékenykedett Nagyszebenben, bizonyíték nélküli feltételezés.

A két azonos nevű személy azonossága tehát csak hipotézis. Vajon lehetséges-e azonos évben (1598-ban, esetleg már 1597-ben is) ugyanazon személy két egymástól viszonylag távoli nyomdában való ténykedése, vagy legalábbis az impresszumba való bekerülése? A kétféle magyar névalak (Fabricius János illetve Koyács János) a korban szokásos gyakorlatot figyelembe véve nem rendelkezik bizonyító erővel. Elképzelhető, hogy Grácban, német környezetben fontosabb volt hangsúlyozni a magyar nyomtatványon a családnév magyar formáját, mint az amúgy is vegyes lakosságú Szászföldön. A kérdés eldöntése további alapos vizsgálódást igényel.

Hans Schmidtnek antikva, kurzív és fraktúr betűi voltak.²⁰ Az elsősorban latin illetve német nyelvű szövegek nyomtatására alkalmas betűkészletből érdekes elegyítésben fordulnak elő e típusok a magyar

²⁰ Ezeket együtt használta egyik 1592-ben nyomtatott kiadványában. MEGISTER, Hieronymus: *Dictionarium quatuor linguarum, videlicet Germanicae, Latinae, Illyricae (quae ulgo Sclavonicae appellatur) et Italicae sive Hetruscae...*

nyelvű kalendáriumban. Az antikva szövegben az ékezetes magánhangzók közül az ö és ü fraktúrral, a háromféle típus közül a legkisebbik méretű antikvában a k, y, és z betűket kurzívval szedték. A két nagyobb méretű antikvában kissé furcsára sikerült k, y és z szerepelnek. A kurzív sorokban többféle forma akad az ö jelölésére: a jellemzően régies formájú e ö, eö, eo, de van egy egybetűs e ö, sőt kétpontos ö is. Tehát gondot jelentett a magyar nyelvű szöveg kiszédése. Talán a régies, kétmagánhangzós ö és ü formák is a kényszer következményei. Bár jóval kevesebbszer, de előfordulnak az önmagukban álló ö és ü betűk is. A nagyszebeni nyomda írásképeivel, szedésével, betűtípusaival közös vonást nem találtunk.

A naptárrész névnapjelöléseinek jellegzetes vonása, hogy a névnapok mellől, a protestáns nyomdahelynek megfelelően, szinte teljességgel elmaradtak a szentek közelebbi megjelölésére (például: mártír, szűz, confessor, apát stb.) utaló rövidítések, betűk. A három évvel későbbi nagyszombati és a közeli évek más naptáraival összehasonlítva: a nagyszombatiak természetesen tartalmazzák ezeket az utalásokat, az 1589. évre nyomtatott bárfai és az 1593-ra Manlius által nyomtatott németlővi kalendáriumban többnyire elmaradnak, de nem olyan következetesen, mint most vizsgált töredékünkben.

RMNy S 625/A

CALENDARIVM az az napszamzas, Christus Vrnk zületése vtan M. D. XC. eztendöre, az uy Calendarium zerint. Zereztetet deakul az *M. Stadius Georgy* által az styriay herczegseg alat valo vraknak mathematicussa altal: es magyar nyelure fordittatot. Niomatot Gretzbe[n] Kowatsch Ianos altal[!].

A⁸ [B⁸] C₁₋₂[3-6]7-8 = [20 + ?] fol. — 8°. Mult. ill.

Új-naptár és prognosztikon. — Teljes címlap és töredékek. A C₂ verzón kezdődik a prognosztikon, a C₇ már üres. — A hiányos példány más kalendáriumtöredékekkel együtt kötetstáblából került elő. A töredéket megőrző kötetstáblán Pusch pozsonyi kamarai írnoknak szóló ajánlás (1595) olvasható, benne eredetileg 1595. évre szóló naptár lehetett bekötve. A töredékeken található hónapképek (27 × 57 mm): január(csonka); március(ép), április(csonka), június(ép), július(csonka). Georg Stadius gráci matematikus-csillagász 1584-re szóló naptárát Johannes Manlius jelentette meg magyarul (RMNy 535). Hans Schmidt (Johannes Faber, naptárunkban: Kovács János) gráci nyomdásznak más magyar nyelvű nyomtatványa nem ismeretes. A sajátosan magyar betűket az antikva szövegben részben fraktúrral nyomtatta ki. A névazonosság alapján feltételezhető, hogy a nyomdász azonos az 1595-ben Nagyszébenben nyomdát vásároló Fabricius Jánossal. Gyengíti az érvet, hogy 1598-ban (1597 végén is?) mindkét városban nyomtattak olyan könyvet, amely az impresszumában a két, azonosnak vélt személy nevét viseli.

Vác Dioec ③ *

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy elveszett 16. századi naptárvers másolata. Dézsi Lajos leírása szerint egy 1593. esztendőre készült, Siczbén nyomtatott kalendáriumban (RMNy 701) jelent meg *Az újesztendő kezdessék töled, Úristen kezdetű naptárvers*.¹ A naptár eredetileg Körmenten, a Batthyány-család könyvtárában volt, majd elveszett.² Az RMNy leírása Dézsi *Supplementuma* alapján készült. Az elveszett naptár azóta megkerült,³

¹ MKsz 1892–1893. 222; SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. Utánnyomata: Bp. 1967. 1833/40; Supplementum ineditum Ludovici DÉZSI. DÉZSI Lajos kiegészítései. 1537–1667. SZTRIPSKY Hiador *Adalékok* c. műve utánnyomatának függelékében. Bp. 1967. 17: „Az egyes hónapoknál magyar distichonokkal. Pl. [6a, alul] Januarius hónál: Az viesztendeo kezdessenek teoled Vrsten, / Mert beoled[!] minden eredet aduauagion.”

² BORSA Gedeon: *Nyomtatványok Manlius kötetstábláiban = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972. Bp. 1975. 186.

³ ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605) = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1982–1983. Bp. 1984. 316, 399.

de benne nem magyar, hanem latin nyelvű naptárvers található,⁴ melynek kezdete: *Non tibi principium, sed Christo, vindicat anni.*

Az MTAK Kézirattárában, Szilády Áron kéziratok hagyatékában őrzik a „16. századbeli kéziratok másolatai” elnevezésű, különálló levelekből álló kéziratot. Jelzete: Ms 10.106. A másolatok első darabja *Az újesztendő kezdessék tőled, Úristen* kezdetű naptárvers másolata. Szilády leírása szerint: „Ezek a versek egy 1583-ból való bécsi kalendáriumban vannak, melynek eredetijét Slovacius Péter írta, magyar fordítását (vagy átdolgozását) Pál Sebestyén készítette.” A Szilády által leírt bécsi naptár valószínűleg azonos a Bécsben 1582-ben az 1583. évre kiadott kalendáriummal és prognosztikkonnal (RMNy 503). Egy példányát valaha szintén a Batthyány-család körmendi könyvtárában őrizték, majd elveszett. Ez a példány azóta sem került elő. Dézsi *Supplementuma* ismeri a példányt, de nem tüntet fel naptárverset benne.⁵ Szilády kéziratok hagyatéka, valamint az előkerült naptár (RMNy 701) szerint azonban az elveszettnek hitt naptárvers nem az 1593. esztendőre szóló, siczi (RMNy 701), hanem a Szilády által leírt, az 1583. évre szóló, bécsi (RMNy 503) naptárban jelent meg.

Bár egyelőre a naptárverset korabeli nyomtatványból nem ismerjük, de Szilády betűhű másolata alapján felvehetjük 16. századi verseink sorába a következő disztichont. Sorszám a régi magyar versek leltárában: *RPHA* 3202.⁶

- Jan. Az viesztendeo kezdessek teoled Vristen.
Mert teoled minden eredet adua vagion.
- Febr. Aldozzal mostan Christusnak szent enekkel,
Ad meg mindenben dicziretíre valot.
- Márcz. Mostan hadra valo vagion ideo most feniegeti,
Christust az eordeog: Christusis ismeg eotet.
- Ápr. Az gieozeo Christus most ter meg uive[!] pokolbol,
Az szeles feoldis most szaradasra válek⁷.
- Máj. Az mezeon szegi szep viragot nagi vigasaggal,
Mert most ideonek gieoneor úsege vagion.
- Jun. Aratokot⁸ keres czinali sarlot sietessel,
Mert az nap feon iar: keozel aratasodis.
- Jul. Nezd meg az hangiat te reost meli terhet el hordoz,
Rola vevén peldat giorsasagokra sies.
- Aug. Isten aiandekiaival ha sok asztagot hantal
Ad meg Istennek dicziretíre valot.
- Sept. Hogi az szanto ember vigabban Telbe Lehessen,
Meg szantot feoldben buziaiat hannia vigan.
- Okt. Meg erth szeoleodhez Laski most nagi sietessel
Hasas⁹ Bacchusnak immar ideie vagion.
- Nov. Szent kelemennel iusz kegietlen veszekedeo tel
Az istallokban barmokat úzeod igen.

⁴ A [J]3 rectón a januári hónapvers.

⁵ MKsz 1892–1893. 220; SZTRIPSKZY Híador: *i. m.* 1818/25; DÉZSI Lajos: *i. m.* 14.

⁶ Ez a rövidítése a középkori és 16. századi magyar nyelvű versek adatbázisának. Az adatbázishoz tartozó kézikönyv: Iván HORVÁTH – Gabriella H. HUBERT – Zsuzsa FONT – János HERNER – Etelka SZÓNYI – István VADAI – György GÁL: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Hajlékony lemez + I–II. Paris. 1992.

⁷ „vállik”?

⁸ Az „Aratokot” előtt áthúzva: „Az”.

⁹ SZILÁDY jegyzete: „Hasas. Ezt a szót nem [áthúzva: mertem] tudom hogy olvasni, de valószínű hogy a két »a« közti lévő \int snek olvasandó, habár a NySz. »hasas« czikkelye nem ad e helyen megfelelő [áthúzott szó] jelentést.”

Decz. Holnapinal ez az esztendeo betelik immar
Mikoron Christust Maria sz úli nek únk.¹⁰

H. HUBERT GABRIELLA

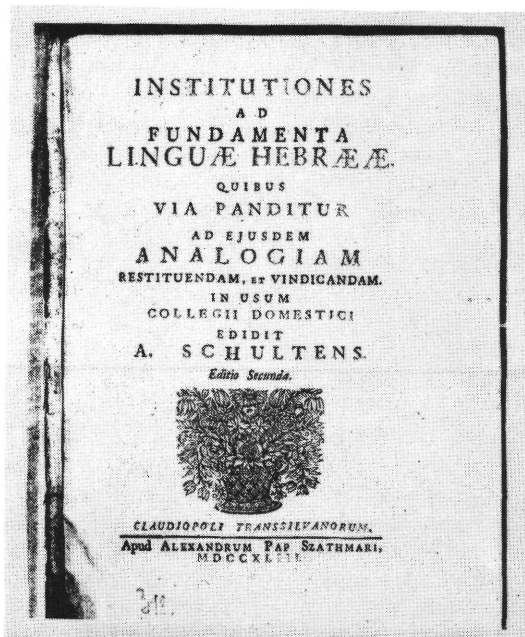
Hebräische Grammatiken in Ungarn, 1635–1992. Betrachtungen aus Anlass einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik. Anfang 1993 erschien an der Staatsuniversität von Budapest [Eötvös Lóránd Tudományegyetem] eine wichtige und interessante Studie von Andrea Strbik mit dem Titel: *Héber nyelvtanítás Magyarországon. A magyar és magyarországi héber nyelvtanok története, 1635–1992* (Budapest, 1993). Wie im Titel angekündigt, bietet diese Studie eine Bestandsaufnahme aller Hebräischen Grammatiken [„héber nyelvtanok“], die während mehr als dreieinhalb Jahrhunderten für – und zum größten Teil auch von – Ungarn geschrieben worden sind.

Insgesamt lässt Strbik nicht weniger als 80 Werke – von protestantischer, römisch-katholischer und jüdischer Seite – Revue passieren (S. 35–61), in historisch-chronologischer Ordnung und alle reichlich mit bibliographischen Nachweisen versehen. Der Inventarisierung voraus geht eine knappe Darstellung der Forschungsfrage auf diesem Gebiet, wobei – nach unserer Meinung zu Recht – verwiesen wird auf die Verdienste von Gelehrten wie z.B. Ignác Goldziher (1850–1921) und der kürzlich verstorbene Róbert Dán. Dass in diesem Zusammenhang einige Artikel von A. Marmorstein übergegangen werden – „Christliche Hebraisten in Ungarn [I–IV]“, in: *Zeitschrift für Hebraeische Bibliographie*, VIII (1904), 48–50, 80–84, 141–143, resp. IX. (1905), 111–113 – sei hier nur am Rande angemerkt.

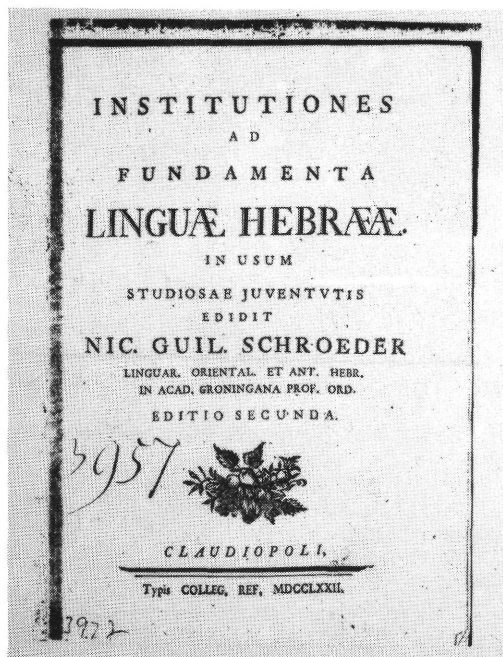
Wichtiger ist gleichwohl das, was folgt (S. 13–31): Strbik beitet hier – entsprechend der historisch-chronologischen Ordnung des aufgeführten Materials – nicht nur eine knappe Analyse der grammatischen Werke selbst, sondern holt auch deren Autoren – jeden in seinem eigenen historischen Kontext – kurz ins Rampenlicht. In eben diesem Teil der Studie – von insgesamt 66 Seiten – wird der/die interessierte Leser/Leserin trefflich in diese komplexe, aber fesselnde Geschichte eingeführt.

Eine komplexe Geschichte. Das gilt besonders für die früheste Periode, 1635 bis 1790 – das Jahr 1790 gilt uns dabei als „Grenzstein für die ungarischen Protestanten“ nach dem Kirchengeschichtler Mihály Bucsay. Wer die Liste der Werke in jener Periode ansieht, hat nicht viel zu zählen. Es werden nur 12 Titel aufgeführt, von denen aber eigentlich nur neun ungarische Autoren haben – zu den Ungarn zählen wir hier auch Johann Heinrich Alsted, der bis zu seinem Tod – 1638 – im siebenbürgischen Gyulafehérvár [heute Alba Iulia, in Rumänien] am protestantischen Bethlen-Collegium lehrte, und dessen Lehrbuch *Rudimenta linguae hebraicae et chaldaicae* (1635) an erster Stelle aufgeführt wird. Die übrigen drei Titel stammen von niederländischen Hebraisten, deren Werke im siebenbürgischen Kolozsvár [heute Cluj-Napoca, in Rumänien] neu aufgelegt oder – besser – nachgedruckt wurden: Jacobus Altings *Fundamenta punctuationis linguae sancatae. Editio tertia* (1698), Albertus Schultens' *Institutiones ad fundamenta linguae hebraeae. Editio secunda* (1743) und das – jedenfalls im Haupttitel – gleichnamige Lehrbuch von Nicolaus G./W. Schroeder (1772) – N. B. als *Editio secunda* (bei uns in den Niederlanden erschien eine *Editio secunda* erst drei Jahre später, Groningen 1775). Das „in usum studiosae juventutis“ – wie auf dem ursprünglichen Titelblatt von Schroeders *Grammatik* angegeben – wurde in dem siebenbürgischen Nachdruck unverkürzt aufrechterhalten: alle drei Werke ja waren für den Hebräischunterricht an dem örtlichen protestantischen Collegium bestimmt. Das Buch von Schroeder wurde gar in der eigenen Druckerei dieses Collegiums gedruckt („Typis Colleg. Reg.“) Die schönste Druckausstattung wurde gleichwohl der Grammatik von Jacobus Alting zuteil: das Büchlein erschien in Kolozsvár [bzw. Claudiopolis] bei dem berühmten Nicolaus Kis Misztótfalusi (1650–1702), der sich in Amsterdam zu einem der tüchtigsten Typografen seiner Zeit entwickelt hatte und 1689 nach Siebenbürgen zurückgekehrt war –

¹⁰ A vers a *Non tibi principium, sed Christo, vendicat anni* kezdetű naptárvers parafrázisa.

MDCCLXIII.

MDCCLXXII.

dazu vergleiche man die Illustrationen + und die Beschreibung – bei: György Haiman, *Nicholas Kis: A Hungarian punch-cutter and printer, 1650–1702* (Budapest, 1983), S. 295–298 und 393 (Nr. 49).

Niederländische Hebraisten im fernen Siebenbürgen. Schon das wirft einige Fragen auf. Aber das Bild wird noch komplexer, wenn man sich klar macht, dass von den neun Hebräischen Grammatiken aus ungarischer Hand wenigstens sieben weit vom damaligen ungarischen Gebiet gedruckt wurden. Genau genommen sind nur das schon genannte Buch von Alsted (*Rudimenta, Albae-Juliae, 1635*) und das letzte Werk aus dieser Periode – Fesslers *Institutiones linguarum orientalium, hebraicae, chaldaicae, syriacae et arabicae* [I–II], Vratislaviae, 1787–1789 – von innerhalb der ungarischen Grenzen. Die übrigen sieben Werke erschienen in Franeker (1643), Utrecht (1654), Rostock (1662), Franeker (1667), Wittenberg (1677), Genf/Genève (1760) und Oxford (1784).

Wir stossen hier auf das bemerkenswerte Phänomen, dass die ungarische Welt sich Jahrhunderte lang – trotz aller politischen Turbulenzen – bewusst an der Kultur und den Wissenschaften in den Ländern Westeuropas orientierte. So besuchten im 17. und 18. Jahrhundert etliche Hunderte Ungarn – aus Ungarn und dem Fürstentum Siebenbürgen stammend – die Niederländische Republik. Weitaus die meisten waren – protestantische – Theologiestudenten, die hierzulande ihr Studium auf akademischem Niveau vollenden wollten. Vor allem die Universität zu Franeker – gestiftet 1585 und aufgehoben 1811 – war bei ihnen besonders beliebt: allein anhand des *Album Studiosorum* stösst man schon auf mehr als 1.200 Namen. Nach Vollendung ihrer Studien bekleideten viele von ihnen in ihrer Heimat wichtige Posten, nicht nur in der Kirche, sondern auch an den verschiedenen protestantischen Collegia.

Blicken wir an diesem Punkt noch einmal einen Moment zurück auf das oben genannte Collegium in Kolozsvár, dann treffen wir hier unter den Professoren des 18. Jahrhunderts – nahezu mühelos – drei ehemalige Studenten von Albertus Schultens an: Franciscus T. Csepregi (Prof. 1728–1758), Georgius Verestói (Prof. 1728–1764) und Georgius Huszti (Prof. 1741–1767). Von den dreien sind je zwei Übungs-Disputationen bekannt, die sie unter der Leitung von Schultens verteidigten: von Verestói und Csepregi aus Schultens' Franeker-Periode (1713–1729), von Huszti aus dessen Leidener Zeit (1729–1750). Für näher Interessierte lassen wir hier die Titel folgen.

Von Verestói:

1. *Dissertatio philologico-theologica de palma ardente, ad Exod. cap. III vs. 1–5. Pars prior, de litera palmae ardentis. A.d. 5 Maji* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 190 S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, UB Utrecht, MTAK Budapest, NK Debrecen, NK Sárospatak, AB Cluj-Napoca.
2. *Dissertatio philologico-theologica de palma ardente, ad Exod. cap. III vs. 1–5. Pars posterior, de mysterio palmae ardentis. A.d. 5 Maji* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 28 S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, UB Utrecht, MTAK Budapest, NK Debrecen, NK Sárospatak, AB Cluj-Napoca.

Von Csepregi:

1. *Dissertatio philologico-theologica de authentia selectionum Cethibim. Pars prior, in qua nonnulla Cethibim secundum idiotismos Arabum explicantur. A.d. 27 Junii* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 75 [1] S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, OSzK Budapest, NK Debrecen.
2. *Dissertatio philologico-theologica de authentia selectionum Cethibim. Pars posterior, in qua nonnulla Cethibim ex lingua Arabum explicantur. A.d. 30 Junii* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 24 S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, OSzK Budapest, NK Debrecen.
N.B. Die vier Disputationen von Verestói und Csepregi sind später noch abgedruckt worden in: A. Schultens, J. J. Schultens und N. G./W. Schroeder, *Sylloge dissertationum philologico-exegeticarum* I. (Leidae-Leovardiae, 1772), resp. S. 1–119 und S. 121–177.

Von Huszti:

1. *Disputatio decimaquinta, decimasexta et decimaseptima ad origines hebraeas. Praemissa vindiciis earundem adversus cl. Driessenium.*
Ad diem 19, 22 et 26 Junii (Lugduni Batavorum, S. Luchtman, 1737).
* 4to: [4], 41, [3] S. – Exx.: SB Leeuwarden, Kb Den Haag, UB Leiden.
N. B. Siehe unten die Disputation von Paullus Gyöngyössi (1733).
2. *Dissertatio philologico de linguae hebraeae synonymis ex origine illustrandis. Ad dies 18 et 25 Junii* (Lugduni Batavorum, S. Luchtman, 1738).
* 4to: 62, [2] S. – Exx.: UB Amsterdam, UB Leiden.
N. B. Diese Disputation von Huszti von 1738 ist ebenfalls abgedruckt in: A. Schultens, J. J. Schultens und N. G./W. Schroeder, *op. cit.*, I, S. 197–235.

Ausserdem kamen uns noch vier weitere Übungs-Disputationen von anderen ungarischen Studenten vor Augen, die ebenfalls unter Schultens verteidigt wurden. Weil es in allen Fällen um seltenes Material geht, folgen hier die Titel in chronologischer Ordnung, wobei stets der Name des Studenten/Respondenten – wie auf dem Titelblatt angegeben – voransteht.

1. Samuel Rima-Szombati, „Transylvano-Hungarus“:
Dissertatio philologico-theologica de lege asylorum mosaicorum.
A.d. 1 April (Franequerae, H. Halma, 1724).
* 4to: [4], 64 [6] S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, UB Leiden, NK Sárospatak, TB Tîrgu Mureş.
2. Samuel P. Kolosvári „Transylvano-Hungarus“:
Disputatio philologica tertia de linguae hebraeae hodiernis defectibus eorundemque resarciendorum tutissima ratione ac via.
A.d. 23 Junii (Franequerae, H. Halma, 1728).
* 4to: [2], 65–114 S. – Exx.: PB Leeuwarden, KB Den Haag, TB Tîrgu Mureş.
3. Johannes Mádi, „Hungarus“:
Disputatio philologica quinta de linguae hebraeae hodiernis eorundemque resarciendorum tutissima ratione ac via.
A.d. 19 Febr (Franequerae, G. Coulon, 1729).
* 4to: [2], 165–222 S. – Exx.: PB Leeuwarden, KB Den Haag, NK debrecen, NK Sárospatak, TB Tîrgu Mureş.

N. B. Die Disputationen von Kolosvári und Mádi sind Teile einer Reihe von im ganzen sechs Disputationen. Die Reihe bildete später – inhaltlich unverändert – die Grundlage für Schultens' *De defectibus hodiernis linguae hebraeae eorundemque resarciendorum tutissima via ac ratione. Originibus hebraicis subserviens opus* (Franequerae, 1731). Den Text der Disputationen von Kolosvári und Mádi findet man hier auf den Seiten 65–112 und 165–221. Die Namen der sechs Studenten/Respondenten werden in dieser Gesamtausgabe jedoch nicht mehr erwähnt.
4. Paullus Gyöngyössi a Pettyn, „Hungarus“:
Disputatio ad origines hebraeas quinta, sexta et septima.
Ad diem 21 et 28 Novembris et 5 Decembris (Lugduni Batavorum, S. Luchtman, 1733).
* 4to: [2], 31, [3] S. – Ex.: KB Den Haag.

N. B. Diese Disputation gehört zu derselben Reihe wie Husztis Disputation von 1737, s.o.. Diese Reihe bildete später die Grundlage von Schultens' *Origines hebraeae, Tomus II* (Lugduni Batavorum, 1738) – man findet den Text von Gyöngyössis Disputation im *Caput tertium*, den von Huszti im *Caput septimum*. Der erste Teil [Tomus I] war schon 1724 in Franeker publiziert worden, auch hier ohne Nennung der Namen der betreffenden Studenten/Respondenten.

Alle diese Beispiele machen deutlich, wie sehr man im fernen ungarischen Land wissenschaftlich auf der Höhe war von den Entwicklungen in den orientalistischen Studien, wie sie bei uns durch Schultens in Gang gesetzt worden waren. Aber das nicht allein: die Beispiele unterstreichen zugleich, wie man von ungarischer Seite direkt, aktiv daran beteiligt war. Ob man in diesem Zusammenhang jedoch von einem eigenen, inhaltlichen „Beitrag“ sprechen kann, muss man anzweifeln. Es geht ja in allen Fällen um Übungs-Disputationen, von denen Schultens ohne Frage der *auctor intellectualis* gewesen ist: die späteren Gesamtausgaben – unter dessen eigenem Namen – lassen an Deutlichkeit kaum etwas zu wünschen übrig.

Weil die verschiedenen Collegia immer „die Besten der Schule“ zu Studien in die Republik reisen liessen, blieb man auch gut informiert. Die Studenten hatten obendrein die Aufgabe, so viele – wissenschaftliche – Bücher wie möglich mitzubringen. So fand auch Schultens' späteres Werk seinen Weg ins ferne Siebenbürgen. Und in seinen Fussstapfen das Werk von vielen seiner Jünger und Geistesverwandten: die Vertreter der nach ihm genannten *Schola Schultensiana*.

Umgekehrt – das dürfte deutlich sein – ergiffen ungarische Hebraisten die Möglichkeit, ihr Werk im Westen zu veröffentlichen, wenn u.a. durch politische Wirren die Mittel dazu im eigenen Land fehlten. Von den sieben 'extern' erschienenen Grammatiken – s.o. – meinen wir hierbei vor allem die drei, die bei uns in den Niederlanden gedruckt wurden. Davon ist unzweifelhaft die *Schola hebraica* (Utrecht, 1654), von der Hand des Georgius Csipkés von Komárom, die bekannteste – man vergleiche dazu z.B. Jac. Zwarts, *De Hebreuwsche typografie van Utrecht* (Utrecht, 1938) und die vor einigen Jahren erschienene – 1979 verteidigte – kirchengeschichtliche Dissertation von Mihály Márkus, *Komáromi Csipkés György, Egyháztörténeti értekezés* (Budapest, 1990). Dass von dieser Grammatik – im selben Jahr – zwei verschiedene Utrechter Ausgaben erschienen, wird bei Strbik nicht erwähnt.

Die zwei in Franeker gedruckten Grammatiken – auf die wir in einer späteren Ausgabe dieser Zeitschrift zurückzukommen hoffen – sind viel weniger bekannt geworden. Es geht hier um die *Brevis institutio ad cognitionem linguae hebraicae* (1643), geschrieben von Paulus Veszelin von Kis-Marja, und um Michael Szathmár-Némethis *Tyrocinium hebraicum* (1667). So wie Csipkés' Grammatik waren auch diese beiden Lehrbücher bestimmt für den Hebräischunterricht an den protestantischen Collegia: „usui Scholarum Hungaricarum“, und geschrieben „in usum Philohebraeorum nostrea Gentis“.

Damit beschliessen wir unseren Gang durch Strbiks Material aus der Zeit bis 1790. Doch sind wir so frei, hier noch einige kritische Fragen folgen zu lassen. Die erste Frage betrifft die Datierung von Esaias Pilariks *Summarium linguae sanctae*, erschienen zu Wittenberg. Es ist unklar, warum Strbik sich für 1667 als Erscheinungsjahr entscheidet und nicht – mit vielen anderen – bei 1677 bleibt. Hinzu kommt noch die grundsätzliche Frage, ob man diese Grammatik überhaupt Pilarik zuschreiben darf. Wer den Titel näher betrachtet, kann jedoch feststellen, dass es um eine Übungs-Disputation geht, verteidigt unter Leitung von Joh. Wilh. Hilliger. Wir brauchen hier nicht zu wiederholen, was oben bezüglich der Autorschaft bei dergleichen Disputationen festgestellt wurde. In den – klassischen – Bibliographien von Fürst (I, S. 393) und Steinschneider (Nr. 892) finden wir dieses Buch denn auch – zu Recht – unter Hilligers eigenem Namen aufgeführt. Das macht seinen Status in Strbiks Studie zumindest fragwürdig. Inwiefern Strbiks Übersicht bis 1790 Anspruch auf Vollständigkeit erheben kann, ist schliesslich noch eine andere Frage. So haben wir uns gefragt, warum man in diesem Zusammenhang z.B. vorbeigeht an den Verdiensten von Samuel Kaposi (1660–1713). Als Professor am – schon oben genannten – illustren Collegium zu Gyulafehérvár veröffentlichte er 1698 ein *Memoriale hebraicum*, danach ein *Breviarium biblicum* 1699. Beide Büchlein – bestimmt für diejenigen, „qui studio linguae sanctae delectantur“ – erschienen in Kolozsvár bei Nicolaus Kis Misztófalusi – man findet die Illustrationen und Beschreibungen bei: György Haiman, *op. cit.*, S. 306–307 und 336, bzw. S. 394 (Nr. 56) und S. 396–397 (Nr. 69).

Nach 1790 sieht das Bild vollkommen anders aus. Der Zeitabschnitt der „Auslandsstudien“ ist nahezu zuende, und man besinnt sich nun ‚inter‘ auf bessere Mittel für den eigenen Unterricht. So beginnt innerhalb der ungarischen Welt der Strom Hebräischer Grammatiken nach 1790 erst richtig zu fliessen. Wie wir gesehen haben, waren es bis dahin nur protestantische Autoren gewesen, die die *Hebraica Veritas* hochhielten – mit Ausnahme von Innocentius A. Fessler (1756–1839), der übrigens 1791 die Mutterkirche

verliess und zum Protestantismus übertrat. Nach 1790 beginnt man auch auf römisch-katholische Seite mehr Wert auf das Studium des Hebräischen zu legen: es erschienen nun hintereinander Grammatiken von Adamus Kaszaniczki (1791), Josephus M. Engstler (1795), Norbertus Schreier (1804), Georgius Czuppon (1804) und Joannes N. Alber (1807). In diesem Zusammenhang mag man – wohl zu Recht – von einem Bruch mit der Vergangenheit sprechen, mit der Zeit der sogenannten Gegen-Reformation. Wie sehr in dieser Zeit hebräische Sprachstudien vernachlässigt wurden, geht noch einmal deutlich hervor aus einer kürzlich erschienenen Studie über die Buchproduktion der wichtigen Jesuiten-Presse in Kassa [heute Košice, in der Slowakei]: unter den vielen Hunderten Titeln, die hier von 1716 bis 1773 gedruckt wurden, findet man keine einzige hebräische Studie oder Grammatik – siehe hierzu: Ilona Pavercsik, *A kassai könyvek útja. A nyomdától az olvasóig* (Budapest, 1992).

Die erste Hebräische Grammatik von protestantischer Hand aus dieser Zeit stammt von Samuel Zsigmondy (1788–1833). Er publiziert 1828 seine *Grammatica hebraea, usui scholarum accommodata*, in der er nicht nur auf ältere Grammatiker zurückgreift – darunter 'unser' N. G./W. Schroeder –, sondern auch die neueren Erkenntnisse des bekannten deutschen Hebraisten Wilhelm Gesenius (1786–1842) aufnimmt. Damit markiert dieses Werk den Übergang zu einer neuen Phase der ungarischen Hebraistik, in der man die 'holländische Richtung' verlässt und bewusst Anschluss sucht an Gesenius und dessen Schüler und Geistesverwandte. Aber auch noch in einem anderen Sinn bildet das Buch einen Markierungspunkt: es ist gleichzeitig die letzte Hebräische Grammatik von protestantischer Seite, die in Latein geschrieben ist. Von nun an publiziert man in Ungarisch: von János Somosy (1832/1833), Mór Ballagi (1856) und Béla Pukánszky (1888/1895) bis zu Aladár Hornyánszky (1908), László Módis (1933), Kálmán Kállay (1949), Miklós Pálffy (1963), Kálmán Tóth (1980) und Dezső Karasszon (1983) – um hier konkret die meisten Namen zu nennen.

Ungefähr gleichzeitig mit Zsigmondys Werk erblickt auch die erste Hebräische Grammatik von jüdischer Seite das Licht der Welt (1827/1829). Es geht hier um einen – in Deutsch verfassten – *Leitfaden der ebräischen Sprache*, von M. E. Stern (1811–1873). Das Büchlein muss einem ansehnlichen Bedarf entsprochen haben: schon 1852 erscheint eine dritte, durch den Autor selbst erweiterte Auflage. Damit ist gleichzeitig die Zeit angegeben, in der auf jüdischer Seite der Strom von grammatischen Werken – hauptsächlich Schul-Grammatiken – in Fluss kam. Wurden diese auch anfänglich noch auf Deutsch geschrieben (H. Deutsch, 1859, W. A. Meisel, 1860; M. Ziltz, 1861), schon bald lässt auch hier das Ungarische von sich hören: als erste 'Probe' erscheint 1865 in Pest das schon genannte Werk von Stern, jetzt in einer Übersetzung und Bearbeitung von Izrael Bak. Schon 1867 wird die wieder aufgelegt in Pozsony [heute Bratislava, in der Slowakei], und darauf folgen noch einige Neuauflagen. Hiermit haben wir den Anfang einer langen, packenden – aber auch tragischen – Geschichte skizziert. Eine Geschichte, die sich anhand von Strbiks Bestandsaufnahme – die, gerade was dieses Kapitel betrifft, aussergewöhnlich reich und detailliert ist – gespannt bis in unsere Tage verfolgen lässt.

„Die semitische Philologie im Allgemeinen und die biblisch-hebräische und biblischaramäische Sprachwissenschaft im Besonderen war nie Lieblingsfach der ungarischen protestantischen Theologen“, schrieb 1940 der bekannte – 1933 in Utrecht promovierte – ungarische Alttestamentler László Pap. Durch unseren Beitrag hoffen wir diesen krassen Ausspruch – doch wenigstens – einigermaßen neuanciert zu haben. „Grammatici“ und „Philohebraei“ hat es unter den Ungarn doch viel mehr gegeben als aus der Anzahl gedruckter Grammatiken (Paps wichtigstes Kriterium) abgeleitet werden kann. Das zeigt allein das zahlreiche handschriftliche Material, das bisher niemals gedruckt wurde und heutzutage noch in verschiedenen ungarischen (und rumänischen) Archiven gefunden wird. Zu schweigen von alledem, das – wenn nicht schon durch Kriegsgewalt – verloren gegangen oder abhanden gekommen ist.

Zum Schluss: Wir können Andrea Strbik besonders dankbar sein für diese anregende Studie – die unter der Anleitung von Prof. Géza Komoróczy zustande kam und als interne ELTE-Publikation gedruckt wurde. Bibliographische Forschung über eine Periode von mehr als dreieinhalb Jahrhunderten ist bestimmt keine Sinekure, sicher nicht wenn es dabei auch noch um eine so komplexe Geschichte geht

wie die des – „historischen“ – Ungarn. Gerade um des Letzteren willen ist es nach unserer Meinung denn auch zu beklagen, dass eine breitere historische Einbettung des gefundenen Materials unterblieben ist. Zwar erlaubt die interessante Reihe von Hebräisten-Portraits (S. 13–31) uns einen ersten Blick auf diese Geschichte, aber viel mehr als eine Folge von 'Momentaufnahmen' ist es dann doch nicht. Ein wirkliches Bild von der – durch politische Umstände – stark wechselnden ungarische Bildungssituation – und darin von der Position des Hebräischen – wird uns durch Strbiks Studie nicht geboten.

Sollte eine offizielle Edition für den Buchhandel erwogen werden, dann haben wir hiermit ein erstes Desideratum vorgelegt. Als zweites würden wir für eine höhere bibliographische im allgemeinen noch zu viel zu wünschen übrig. Zu oft wird auch vermerkt, dass eine bestimmte Hebräische Grammatik einzig und allein aus den bestehenden Bibliographien [„csak bibliográfiákból"] bekannt ist. Eine bibliographische Untersuchung wie diese muss nach unserer Meinung doch unabdingbar auf eigenem Augenschein beruhen. Ausserdem wird sie nicht – wie es jetzt noch der Fall war – auf die – fünf – wichtigsten Bibliotheken des heutigen Ungarn beschränkt bleiben dürfen. Allen schon aus historischer Sicht wird man die Landesgrenzen weit hinter sich lassen müssen. Mit letzterem haben wir dann zugleich ein drittes Desideratum genannt.

Alle diese Desiderata unterstreichen nur noch einmal die Wichtigkeit von Strbiks Bestandsaufnahme. Eine Bestandsaufnahme, wie sie für die Hebräischen Grammatiken in den Niederlanden noch immer aussteht.

LITERATUR — BELEGE — ANMERKUNGEN

DÁN Róbert: *Héber hungaricák a XVI–XVII. századból* (Hebräische Hungarica aus dem 16. und 17. Jahrhundert) = MKsz LXXIX (1965), 352–358.

BUCSAY, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1986/78*. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. [I–II]. Wien–Köln–Graz, 1977–1979; Zitat II. 53.

LADÁNYI, Sándor: *Ungarische Studenten an der Universität Franeker* = It Beaken [Wissenschaftliche Zeitschrift der Fryske Akademy, Leeuwarden] XLVII (1985), 195–199.

TÖRÖK István: *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*. ('Die Geschichte des protestantischen Collegiums in Kolozsvár/Klasusenburg') [I–III]. Kolozsvár, 1905.

HEIMLICH, István (Hrsg.): *Nederlanders en Hongaren. Ontmoetingen tussen twee volken. / The Dutch and Hungarians. Contacts between Two Peoples*, Bp. 1987.; s. in diesem Band vor allem die Beiträge von: SOLTÉSZ, Erzsébet: *Hungarica Prints Published in the Netherlands*. 28–40; LADÁNYI Sándor: *Hongarse studenten aan Neederlandse universiteiten* ('Ungarische Studenten an den niederländischen Universitäten') 72–83.

SEGERT, Stanislaus (hrsg.): *Studia semitica philologica necnon philosophica Ioanni Bakoš dicata*. Bratislava, 1965.; s. in dieser Festschrift vor allem die Beiträge von: SEGER, Stanislav: *Zur Geschichte der Orientalistik in der Slowakei*. 23–27; BERÁNEK, Karel: *Das Hebräisch an den Universitäten Trnava und Košice*. 29–32.; JANKO, Július: *Die Pflege des Hebräischen an den Lyzeen und Akademien in Bratislava und in anderen Orten der Slowakei*. 33–49.

PAP László: *Das evangelisch-theologische Schrifttum in Ungarn: Die Wissenschaft vom Alten Testament*. Halle/Saale, 1940; Zitat S. 5. auch seine ausführliche „Bibliographie“ (23–37), in der man verschiedene grammatische Werke von protestantischer Seite findet. Wenn man auch Paps Analyse „zeitbedingt“ nennen kann, von seinen Kriterien ausgehend, würde man aufgrund von Strbiks Bestandsaufnahme zu demselben Ergebnis kommen können. Dass man bei einer derartigen Analyse gleichwohl gehörig mit verschwundenen und/oder unveröffentlichtem Material zu rechnen hat, geht noch einmal hervor aus der 1804 in Pest gedruckten *Methodica grammaticae hebraeae institutio*, von der Hand des römisch-katholischen Hebräisten Norbertus SCHREIER (1744–1811): am Schluss der *Praefatio* (S. 10) lesen wir, dass demnächst sein Lehrbuch *Institutiones syntaxeos et etymologiae hebraicae* herauskommen würde. Bis zum heutigen Tag haben wir dieses Buch weder bibliographisch noch archivarisch aufspüren können.

CARMILLY [-WEIBERGER.], Moshe: *The Development of Hebrew Language and Literature in Transylvania* = *Studia Judaica* [Universitatea „Babeş-Bolyai“, Cluj-Napoca] I (1991). 10–20; s. in dieser Zeitschrift

auch den interessanten Beitrag von: GLÜCK, Eugen: *Contributions toward the Spreading of the Judaic Culture in our Country* [= Romania]. 79–93.

HERANGEZOGENE BIBLIOGRAPHIEN

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. [I–XIV.] Bp. 1891–1914; Reprint Budapest, 1980–1981.
 ZOVÁNYI Jenő – LADÁNYI Sándor (Hrsg.): *Magyarországi egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977 – 3.
 UJVÁRI Péter: *Zsidó lexikon*. Bp. 1929; Reprint Bp. 1987.
 Fürst, Julius: *Bibliotheca Judaica*. [I–III.] Leipzig, 1849–1863; Reprint Hildesheim, 1960.
 STEINSCHEIDER, Moritz: *Bibliographischen Handbuch über die theoretische und praktische Literatur für hebräische Sprachkunde*. Leipzig, 1859.; Jerusalem, 1937–2.
 N. B. Exemplare der Lehrbücher von A. SCHULTENS (Claudiopoli Transsilvanorum, 17430 und N. G./W. SCHOEDER (Claudiopoli, 1772) sind vorhanden in der Teleki-Bibliothek in Tîrgu Mureş. Frau Dr. Anikó Nagy danke ich sehr für diese wichtige Information (Brief vom 2. 2. 1994).
 Dr. István KARASSZON (Ref. Theol. Akadémia, Budapest) machte mich auf die Studie von Andrea STRIBIK aufmerksam und schickte mir Xerox-Kopien zu (Brief vom 9. 9. 1993); Frau Drs. Froukje de HOOP und Frau Ružica S. MARAŠ (Cluj-Napoca/Budapest) besorgten mir viel – schwierig zu findende – Literatur. Ich möchte ihnen allen herzlich danken für ihre Hilfe und ihre Angegungen. – Doz. Wolfgang SCHNEIDER (Wuppertal) möchte ich herzlich danken für die deutsche Übersetzung. Die niederländische Originalfassung wurde publiziert in: *Alef Beet* III/2 (Dezember 1993). 33–42.

FERENC POSTMA

Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatvány 1724-ből. A magyarországi bibliográfiai szakirodalom a nagyszombati jezsuita akadémiai nyomda 1648–1773. évi periódusában hosszú ideig négy cirill betűs kiadványt tartott számon: hármát (egy szerb és két ukrán nyelvűt) a 17. század végéről, amelyeket még Szabó Károly regisztrált,¹ a negyediket – már a 18. századból – Sztripszky Hiador írta le, mutatta be részletesen 1911-ben.² Petrik Géza ezt az ukrán nyelvű művet természetesen nem vehette számba 1889–1892 között megjelent bibliográfiájában.³ Művének folytatói kerekén száz évvel később, 1989-ben a bibliográfia VII. pótkötetében írták le.⁴ A nyomda első román nyelvű 1726-ban kinyomtatott kiadványáról 1971-ben az V. pótkötetből szerezhettünk tudomást.⁵ Ezzel tehát ötre emelkedett az említett korszak cirill betűs nyomtatványainak száma.

Käfer István 1977-ben összeállított statisztikájában regisztrált az 1724. évről egy ukrán, pontosabban vegyes nyelvű művet.⁶ A Petrik Géza I–V. kötetéhez kiadott nyomda- és kiadástörténeti mutatóban ebből

¹ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. II. köt. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. (A továbbiakban RMK) II 1844, 1933, 1966.

² SZTRIPSKY HIADOR: *A hazai rutének legrégebb nyomtatványai* = MKsz 19. 1911. 245–248.

³ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. I–IV. k. Bp. 1889–1892.

⁴ *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. VII. Pótlások Petrik Géza *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. c. művéhez. Szerk.: PAVERCSEK Ilona. Bp. 1989. 284.

⁵ *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. V. Pótlások Petrik Géza *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. c. művének 1–4. kötetéhez. Szerk.: KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1971. 91.

⁶ KÄFER István: *Az Egyetemi Könyvtár négy száz éve (1577–1777)*. Bp. 1977. (226–227.) Käfer művében (48–49.) helyesbíteni kell néhány adatot: 1686–1711 között nem 3 szerb, 1 román és 2 ukrán nyelvű mű jelent meg, hanem 1 szerb (RMK II. 1844) és 2 ukrán (RMK II. 1933, 1966), mert az RMK II. 1843 és 1893 horvát nyelvű, az RMK II. 1864 pedig nem létező román kiadvány. A statisztikai táblázat adatait is korrigálni kell az előbbieket szerint.

az évből (1724) egyetlen mű illik ebbe a kategóriába: Döderlein: *Inscriptiones*.⁷ A szerző és a mű címének, a cím első szavának ismeretében Petrik I. kötetében megtalálhatjuk a mű teljes leírását,⁸ amely a Magyar Nemzeti Múzeum (M.), a mai Országos Széchényi Könyvtár példánya alapján készült (ahova Jankovich Miklós könyveivel került). Ezzel tehát újabb, ill. eddig „rejtőzködő” cirill betűs nagyszombati kiadvány került elő, immár a 18. századból.

Doederlinus, Johann Alexander: *Inscriptiones slavo-russicae tabulae perantiquae templi Kalbensteinbergensis in agris Nordgaviensibus, Divum Theodorum Stratelatem, sive ducem, eiusque vitam et martyrium, imaginibus affabre factis exhibitentis. Collegit et typis Ruthenicis excudendas curavit M. Alex. Doederlinus, R. W. — Tyrnaviae Hungarorum, 1724. Typis Academicis per Frid. Gall. (6) lev. 4°*

A kiadványban, a címének megfelelően, cirill betűs szláv nyelvű szövegek sorakoznak, mindegyik szöveg után latin fordítása következik. Az egyes feliratok szövegeit nem címsorokkal tagolták, hanem csupán sorszámokkal látták el őket (Num. I. — Num. XIII.), és a sorszám után megadtak egy lapszámot is (pl. Num. I. Pag. 20.). E számozás rejtélyének kulcsát könnyű volt megtalálnunk. Ez a hat levél ugyanis egy kolligátum második tagja, egybe van kötve Döderlein egy másik művével, amelynek címlapján ez olvasható:

Slavonisch-Russisches Heiligthum mitten in Teutschland; Das ist: Der grosse Heilige und Märtyrer Pheodor Stratilat, oder Theodorus Dux, aus einer (in der Hoch-Adel-Rieterischen Kirche zu Kalbensteinberg, unweit Weissenburg am Nordgau, aufbehaltenen, mit uhr-alten Gemählden und Alt-Russischen oder Slavonischen Beyschriften gezierten sehr alten Tafel, nach unterschiedlichen Menaeis und Martyrologiis, beeder, so wohl der Morgen — als Abendländischen Kirchen) vorgestellt von M. Jo. Alex. Döderlein. Rectore Lycei Weissenb. — Nürnberg, Verlegt Wolfgang Moritz Endter, seel. Erben. Druckts, Joh. Ernst. Adelbulner. 1724. — 142 1.4°

Döderlein⁹ tehát ebben a művében a bajorországi Kalbensteinberg lutheránus(!) templomában örökölt 16. századi orosz ikon történetét tárgyalja. Bemutatja magát az ikont is: a Szt. Sztratilatoszt ábrázoló képről és a körülötte, keretként elhelyezkedő 12 kisebbről beragasztott rézmetszetek közül, közreadja a képeken található cirill betűs szláv nyelvű feliratok szövegét is latin betűs átírásban és német fordításban. (Mint a 20. lapon, lábjegyzetben írja: „a német nyomdákban ritka szláv betűk hiánya” miatt kényszerült erre.) Az ábrázolások (Vorstellung) sorszámot viselnek, amelyek — a lapszámokkal együtt — megfelelnek a Nagyszombatban készült *Inscriptiones* említett, fejezetcímként alkalmazott sorszámaival és lapszámaival. A feliratok szláv, német és latin nyelvű szövegének összevetése is azt bizonyítja, hogy ugyanarról az ikonról van szó. Ez a két nyomtatvány tehát összetartozik, nemcsak a szerzőjük azonos, hanem a tárgyuk is. Könyvtáros elődeink tehát joggal köttették egybe, helyezték el őket közös táblák közé, annak ellenére, hogy más városban, más nyomdában készültek.

Mi készíthette Döderleint arra, hogy az általa felfedezett és tanulmányozott ikon feliratait kétszer is közzétegye: először latin betűs átírásban, majd cirill betűkkel? E kérdés megválaszolásához fogódzót találunk a nürnbergi kiadványban. Döderlein ugyanis mintegy függelékként közli két saját levelét, ame-

⁷ Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz. Szerk.: MARKOS Béla. Bp. 1972. 255.

⁸ PETRIK: i. m. I. 548.

⁹ Döderlein (Doederlinus), Johann Alexander (1675–1745) a frankföldi Weissenburgban a helyi lutheránus liceum igazgatójának fiaként született. Altdorfban járt egyetemre, majd megfordult más német és dániai egyetemeken is. Altdorfban 1699-ben megszerezte a magiszteri fokozatot, majd szülővárosa iskoláját igazgatta. A 18. század első fele német polihisztorainak tipikus képviselője volt: archeológiai, történelmi, sőt természettudományi tárgyú tanulmányait kortársai nagyra értékelték. 1726-ban tagja lett a Berliini Akadémiának. Vö. JÖCHER, Ch. G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Leipzig, 1750. 163.

lyeket latin nyelven 1723-ban ill. 1724-ben intézett Karl Tosch (Toschius) nevű jezsuita atyához.¹⁰ E levelekből kitetszik, hogy Tosch szlovén származású volt és abban az időben történetesen Nagyszombatban tanított matematikát és teológiát, és nemcsak szláv nyelvtudásával, hanem szakirodalmi tanácsokkal is segített a lutheránus tudósnak az ikonfeliratok megfejtésében, sőt ukrán (ruszin) anyanyelvű tanítványa(i) véleményét, megjegyzéseit is közvetítette hozzá. Döderlein második (1724) levelének hálálkodó zárósoraiban annyit említ meg Tosch egyik tanítványáról, hogy ő a bazilita szerzetesrend tagja és Nagyszombatban tanult akkor. A nagyszombati kiadvány végén egy nyolcszoros kurzívval szedett latin szöveg többet is elmond erről a fiatal görög katolikus papról.

„Has inscriptiones Slavo-russicas correxit, et transtulit in latinum prope de verbo ad verbum R. ac Religiosus D. Gregorius Bulko Ruthenus Graeci Ritus Ecclesiae Romano-Catholicae unitus Ord. D. Basillii M. Professus in Monasterio S. Nicolai de Monte Csernek ad Munkacs, in Academia Societatis Jesu Tyrnaviae, philosophiae, et mathetatum studiosus, Sem. S. Adalberti alumnus.”¹¹

Döderlein a közzétett levelekben, amelyekben csupán idéz Tosch hozzá írt leveleiből (ahelyett, hogy in extenso közreadta volna őket!), nem esik szó az ikonfeliratok szövegének cirill betűkkel történő ki-nyomatásáról. Sem ő nem érdeklődik efelől, sem Tosch nem említi, nem ajánlja fel ezt a lehetőséget, jóllehet tudhatta, hogy az Akadémia nyomdájának vannak cirill betűi. Az elkészült kiadvány azonban azt bizonyítja, hogy ez az együttműködés megtörtént a lutheránus tudós, a tudós jezsuita és a görög katolikus papnövendék között.

Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy ezt a kis kiadványt (mármint a nagyszombati) önállóan nem forgalmazták, (hiszen önmagában keveset árult el az ikonról), hanem elkészülte után kiszállították a megrendelőhöz, Döderleinhez. Erre utalhat a kiadvány impresszumában a nyomtatás helyének megnevezése: Tyrnaviae Hungarorum, amely nem volt szokásos a nagyszombati nyomda kiadványain.¹² Feltételezésünket egy másik körülmény is alátámasztja. Döderlein nürnbergi kiadója, Wolfgang Moritz Endter ugyanis annak a neves német nyomdász-dinasztiának volt a tagja, amely két ágán is kapcsolatban állott Magyarországgal: Martin Endter (1653–1741) magyar nyelvű ponyvakiadványokkal „tört be” a magyarországi piacra a török megszállás megszűnte után az 1700–1708 években, és idős korában is voltak magyar kapcsolatai, amikoris a nagyszombati nyomda termékeinek bécsi bizományosa volt.¹³ Unokatestvére, Wolfgang Moritz (1658–1723) 1682-ben vette át cége irányítását, a nyomdát ugyan eladta 1699-ben J. E. Adelbulnernek és csupán kereskedett könyvekkel, de arról is tudunk, hogy más német városokban is nyomtatott műveket.¹⁴ Lehetségesnek tűnik, hogy ő rendelte meg Döderlein munkácskájának ki-nyomatását Nagyszombattól követve a családi hagyományokat és saját kiadói gyakorlatát.

¹⁰ Tosch (Toschius), Karl (1687. Rudolfwerd, Karintia – 1737, Laibach.) a jezsuita rend tagja, Bécsben végezte tanulmányait. Magyarországon három ízben is tanított: Nagyszombatban 1724/25-ben, majd 1733/34-ben végül Budán 1735/36-ban. Vö. LUKÁCS Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1737)*. Roma, 1987–1988. 1723.

¹¹ Bulko Grigorij, a bazilita szerzetesrend tagja 1723-tól 1727 júniusáig tanult Nagyszombatban; majd visszatért a csernekhegyi monostorba, 1740-ben a munkácsi püspökség vikáriusa volt. Vö. HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombatban 1722–1760-ig = Zorja – Hajnal (Užgorod–Ungvár)* 1. 1941. 21–23.

¹² *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. VIII. Függelék. . . Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. Szerk.: V. ECSEDY Judit. Bp. 1991. Nagyszombat mint kiadási hely névformái között a Tyrnaviae Hungarorum alak nem szerepel.

¹³ Az Endter-család, elsősorban Martin Endter magyarországi kapcsolatairól l. BORSA Gedeon: *18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)*. OSZK Évk. 1981. Bp. 1983. 379–409.

¹⁴ OLDENBOURG, Friedrich: *Die Endter. Eine Nürnberger Buchhändlerfamilie (1590–1740)*. München–Berlin, 1911. 26–27.

A Régi Magyarországi Nyomatványok Bibliográfiai Szerkesztőség nyilvántartásában az *Inscriptio-nis*ből – az Országos Széchényi Könyvtár példányán kívül – még kettő szerepel: az egyik Erlangenben, a Friedrich-Alexander Egyetem Könyvtárában,¹⁵ a másik Bécsben, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (ÖNB) található. Ezeket a példányokat nem kötötték egybe Döderlein Nürnbergben kiadott művével. A hazai gyűjtemények közül a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában őriznek példányt Döderlein főművéből,¹⁶ de nincsen meg a nagyszombati cirill betűs „függelék”.

Döderlein e két munkájának létrejötte és kinyomtatása érdekes epizód a nagyszombati jezsuita akadémia és nyomda külföldi kapcsolatainak történetében. Bibliográfiai leírásuknál feltétlenül meg kell említeni összefüggésüket, egybetartozásukat. Az ikonfeliratok Döderlein-féle olvasatának és Bulko cirill (rutén) betűkkel készült rekonstrukciójának összevetését máshol, más alkalommal érdemes elvégeznünk.

BOR KÁLMÁN

Decsey Sámuel sajtóvétsége 1797-ben. A bécsi *Magyar Kurír* 1797. június 27-i, 51. számában a szerkesztő, Decsy Sámuel betűjelével (D. D. S.). az utolsó (812.) lapon a következő közlemény látott napvilágot:

A közelebb múlt posta napon, Juniusnak 23-án egy oly szerencsétlenség érdeketta a' Magyar Kurirt, mely sok érdeemes olvasóit meg-szomorította, 's talán meg is sértette annyiban, hogy a szokott napon nem vehették újságaikat. Ez a' szerencsétlenség abból állott, hogy a' midőn dél után 4 óraker a' sajtóba akart volna emelni az újság szedő legény az egyik formát, t. i. az árkusnak egyik oldalát, meg-botlott, a' táblát a' kezéből ki-ejtette, és két kolumnára való újság széllyel szóródott. — Ezeknek újra való szedésekben tsak nem két egész óra telvén el, 6 óraker kezdődött a nyomtatás, és mivel a meg-határozott időre egészen ki nem készülhetett, és a postára sem vitődhetett az ujság, felénél több a' mái postára maradt. . .

Mivel ezen hibának sem nem az Író, sem nem az újság szedő, hanem a tsupa történet volt az oka, egész bizodalommal vagon az eránt a' Magyar Kurir, hogy az ő Érd. Olvasói meg-fognak néki engedni.

Hogy valójában mi történt a *Magyar Kurír* 1797. június 23-iki (50.) számával, azt az alábbiakban foglalom össze a bécsi Verwaltungsarchiv rendőrségi aktái alapján.¹

Ismeretes, hogy I. Ferenc trónralépése után a magyar újságok cenzúrázása is szigorúbbá vált, és sor került a *Magyar Kurír* felvilágosult szellemű szerkesztőjének, Szacsvay Sándornak menesztésére is. Utóda, Decsy Sámuel igyekezett óvatosabban írni, de így sem kerülhette el azt, hogy lapja összeütközésbe kerüljön az akkor már rendőri ügyé vált cenzúrával.²

Az a sajtócenzúrai ügy, amely Decsy *Magyar Kurírja* körül 1797/98-ban bontakozott ki, mégis meglehetősen ritkaságszámba megy, ezért érdemes vele az egykorú akták alapján behatóbban is foglalkozni.

¹⁵ Ezen az egyetemen egy 1975-ben megvédett disszertáció foglalkozott a ma is eredeti őrzési helyén lévő ikonnal, felhasználta Döderlein művét, az ikonfeliratok szövegét vetette össze az ő latin betűs átírásával, de nem ismerte a nagyszombati kiadványt. Vö. LOHSE, Helmut: *Die Ikone des Hl. Theodor Straiilat zu Kalbensteinberg*. München, 1976. Sagner. 242.

¹⁶ Erről a példányról ANGYAL Endre írt: *Ein Dokument der deutschen Slawenkaunde des 18. Jahrhunderts. Ein Buch J. A. Döderleins von 1724.* = Beiträge zur Geschichte der Slawistik. Berlin, 1964. 319–324.

¹ Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle 1798:974. Fasc. VI.

² Decsy Sámuel szerkesztői tevékenységére nézve l.: *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* (Bp. 1979. Szerk. KÓKAY György.) 151–157, 233. Az utóbbi helyen röviden már megemlékeztünk Decsy e cenzúra-ügyéről, de a háttér és a részletek feltárása nélkül. — Ugyancsak hírt adott erről a cenzúrávét-ségről Dezsényi Béla is, Goriupp Alisz kancelláriai kutatásai alapján. (*A magyar újságírók tájékoztatása a*

Röviden ugyanis az történt, hogy az újságból kicenzúrázott részek az előfizetők számára szétküldött példányokban változatlanul megmaradtak, és csupán a bécsi újságszámok jelentek meg a cenzor által kihúzott részek nélkül. Az esetre csak jóval később, a következő évben figyelt fel a hatóság, akkor, amikor az erdélyi udvari ágens jelentést tett róla.

Dienes Sámuel erdélyi udvari ágens³ 1798. július 19-i beadványában azt jelentette a bécsi Oberste Polizey Direction-nak, hogy az előző évi *Magyar Kurír* június 23-i számában megjelent olaszországi tudósításból a cenzúra kihúzott bizonyos részeket, mégis az előfizetőkhez eljutott példányok változatlan formában, tehát a kicenzúrázott sorokkal együtt tartalmazták az eredeti cikket. Másrészt voltak a lapnak olyan példányai is, amelyek a kérdéses cikket a cenzúra által lerövidített formában közölték. Az ágens beadványához mellékelte az újság jelzett mutációit.⁴

A megindított és lefolytatott nyomozásról 1798 október 5-i keltezésű jegyzékben tájékoztatták Pálffy grófot, a magyar udvari kancellária vezetőjét. E szerint tanúként kihallgatták a bécsi siketnémák nyomdájának a művezetőjét, Bartholomäus Zwecket és a szedőt, Joseph Vollt Decsy Sámuel cenzúrávétsége ügyében. A jegyzőkönyvet a két tanú vallomásával az uralkodó intézkedésére átküldték a magyar hatóságoknak.

Ezt követően, október 10-én Csáky József gróf,⁵ gróf Sauraut, az udvari kancellária elnökét részletesen tájékoztatta az ügyről és megtette javaslatát. E szerint a *Magyar Kurír* előző, 1797. évi 50. (június 23-i) számából két variáns létezett, miként ez Dienes udvari ágens jelentéséből is kitűnt. Mindkettő megjelent: az egyikből kihagyták a cenzúra által helytelenített részeket, a másikban viszont változatlanul benne maradtak. Az előbbi változatot Bécsben terjesztették, az utóbbit pedig szétküldték a magyarországi előfizetők számára. Amikor e példányokból, amelyek nem vették figyelembe a cenzor húzásait, néhány Bécsbe is elkerült, voltak akik azt javasolták, hogy Decsyt a cenzúra megsértéséért szerkesztői jogaitól való megfosztással büntessék, és ezt a besúgóra, Dienes Sámuelre ruházzák át.

A hatóság meghallgatta Csáthy György⁶ szedőt is, és összegyűjtötte az ország különböző vidékeiről származó felvilágosításokat arról, hogy a jelzett újságszám milyen formában jutott el az előfizetőkhez. Decsy ugyanis az akkor Debrecenben tartózkodó Csáthy György közreműködésével szedette ki az újságot, aki azonban állítólag nem tudott arról, hogy a kicenzúrázott részek az új lenyomattól nem nyertek törést. A beérkezett jelentésekből az derült ki, hogy sok előfizetőhöz mindkét változat eljutott. Csáthy elismerte, hogy a kihúzott helyek nyomtatásban való megjelenése az ő hozzá nem értése miatt következett be, mivel hasonló munkája még nem volt. Mintegy kétszáz példány volt készen, amikor Decsy felfedezte a hibát, ezeket azonban Decsy már szétküldte az előfizetőknek. Ezt követően azonban egy új, a cenzúrának már megfelelő kiadást készítettek a számból.

Csáky gróf szerint Decsynek mint szerkesztőnek a hibája nem olyan méretű, hogy a szerkesztői jog megvonásával kellene őt büntetni, hiszen nem annyira a szerkesztő mint a nyomdász kötelessége lett volna a cenzúráváltoztatások végrehajtása. Decsy abban hibázott, hogy nem fedezte fel a mulasztást még a korrektúrában, a kinyomtatás előtt, és nem akadályozta meg ezek szétküldését. A jövőben szigorítani kell a felügyeletet, hogy ilyen cenzúrávétség ne történhessen meg többé.

A bécsi nyomda művezetője, Bartholomäus Zweck és Joseph Voll szedő elleni vádak sem találtak beigazoltnak a jegyzék. Az utóbbi vallomásában arra hivatkozott, hogy tudomása szerint kimaradt az újságcikkből néhány sor.

cenzúra kijátszásával 1797-ben. = MKsz 1967. 364–367.) Az érdekes történetet a bécsi Verwaltungsarchiv aktái alapján újabb részletekkel egészítjük ki.

³ Dienes Sámuel 1784-től a heidelbergi egyetemen tanult, majd az erdélyi udvari kancellária ágense lett. (SZINNYEI: *Magyar írók II.* 869. h.)

⁴ másolataikat l. a cikkhez mellékelte ábrákon.

⁵ Csáky József gróf (1743–1799), 1791-től alkancellár, 1796-tól Szepes vármegye főispánja. (SZINNYEI: *Magyar írók II.* 147. h.)

⁶ Csáthy György (1772–1817) nyomdász, könyvkereskedő. Szülővárosában, Debrecenben nyomdászatot tanult, 1804-től a debreceni nyomda vezetője lett, 1805-ben könyvesboltot nyitott.

Olasz Ország.

Velenzében, nem isak a revoluzióra nézve, hanem a belzédben és irásban is tökéletes szabadság uralkodik, melyről egészen 500 elzendenéig meg volt a nép folzataiva, úgy annyira, hogy a leg-kissebb politika heterodoxióért, tömlözre hányattak, vagy nagy kövek köztévén a nyakaikba, az úgy nevezett *lagánákba*, az az tenger szakadékokba (mivel 72 izigeteken van másikkba apró isónakokon kellett járni.) vettettek az ártatlan emberek. *Folkmán* lúdos utazó, a ki Olasz Országnak minden fezegeyukat megjárta, minden lezépéséit és ritkaságait izemléte, a lakosok terméleti erkölcsi tulajdonságait meg vizsgálta, és minden Státusok külső's belső állapatyát ki tá-múlta, úgy fessik le *Velenze* városát, mint egy leg-önökobb latrok barlangját, és gonofszág felzát, a hol mind az othomáknak, mind az idegeneknek tortig lehetett a világi gyönyörűség-gekbe evezni, a hol minden otmányosságok othon minden-virtusok számkivetésében voltak, a hol az Istenet nem csak szóval, de tselekedettel is minden izemplyantásban meg férteni szabad volt, ellenben a Patriciusokról, a Tanásról, és a Kormánylétről vagy jót vagy rosszat izóllani hallos vételnek tartott; a hol az idegennek egy-elenegy lépést se tehetett tenni, a melyről tudósítástne vettek volna az Inquisitorok; a hol a fizlék tulajdon magzataiknak, ezek fizléknek titkos spionnyai voltak; a hol leg-kevesebb egymással való nyájias belzéjetés nem lehetett a társaságokban, a feletébb való despotismus miatt, a melynek vétrei pártlógó áltárára öt's hatfáz ártatlan emberek vitettek elzendenékné. Mingsyárt a revoluziónak kezdetében meg-égettette a kormánylék, a maga jegyző könyveit és aktáit, ne tudára adatassék a világnak, és a jövendő időknek, minémű kegyetlenséggel viseltettek az ember társak eránt, a kiknek az ariszokratia igazgatásnak kezdetétől fosya familiájokhoz köttetett monopoliium volt az oralkodás.

A Bétsi *Peterinaria* az az, a barmok nyavelyájának orvaslását tanító iskolában próba ítéletet két tatnyos lóval, hány nap élhetnek étel és ital nélkül. — Az egyik, a melynek inya víz, de femmi eledel nem adatott. 13 napig, a másik pedig mellynek sem enni sem innia femmi nem adatott, 27 napokig éltek.

Olasz Ország.

Velenzében, nem isak a revoluzióra nézve, hanem a belzédben és irásban is má nagyobb szabadság uralkodik mint 500 elzendenéig fogva a mely idő alatt meg volt izortva, úgy annyira hogy csak egy vizgázatlan izórt is, vagy örökös tömlözre hányattak, vagy nagy kövek köztévén a nyakaikba, az úgy nevezett *lagánákba*, az az tenger szakadékokba (mivel 72 izigeteken van egyen azon város építetve, és egyik utzáról a másikkba apró isónakokon kellett járni.) vettettek az olyan emberek. *Folkmán* lúdos utazó, a ki Olasz Országnak minden fezegeyukat megjárta, minden lezépéséit és ritkaságait izemléte, a lakosok terméleti erkölcsi tulajdonságait meg vizsgálta, és minden Státusok külső's belső állapatyát ki tá-múlta, úgy fessik le *Velenze* városát, mint oly város a hol a Patriciusokról, a Tanásról, és a Kormánylétről vagy jót vagy rosszat izóllani hallos vételnek tartott; a hol az idegennek egy-elenegy lépést se tehetett tenni, a melyről tudósítástne vettek volna az Inquisitorok; a hol a fizlék tulajdon magzataiknak, ezek fizléknek titkos spionnyai voltak; a hol leg-kevesebb egymással való nyájias belzéjetés nem lehetett a társaságokban.

J E L E N T E S.

Alább irtt adom tudára az egész Erd. Közönségnek, hogy, minckuánna minden ki-vigá-láson által-estek, és a nyomtatás alá helyben-hagyattak volna, e következendő két munkával kivánok réf izerént halználni, réf izerént igaz régiséggel gyönyörködtetni. Az első Latinus, meg mutató képekkel; a második Latinus és Magyar nyelven izerestettek.

Sajnos nem ismerjük az érdekes cenzúraügy végső kimenetelét, mert a bécsi Verwaltungsarchiv ezen ügygel foglalkozó aktái hiányosak, illetve tűz- és vízkár következtében sérültek. Az eddigiekből, továbbá abból a tényből azonban, hogy a *Magyar Kurír* megjelenése tovább folytatódott Decsy szerkesztése által, arra következtethetünk, hogy – főként Csáky József gróf jóindulatú tájékoztatása következtében – a bécsi rendőri hatóságok nem hoztak szigorú ítéletet. És bár az erdélyi besúgói jelentés szerzője, Dienes Sámuel, úgy tűnik, jó néven vette volna, ha a szerkesztői jogot Decsytől elveszik és neki adják át, ez nem következett be. Lehet persze, hogy az éppen ekkor, 1798-ban bekövetkezett lapösszevonás: a *Bécsi Magyar Mercurius* beolvasztása a *Magyar Kurír*-ba, valamiként összefüggött a cenzúra-üggyel is, hisz az összevont lap szerkesztését ettől kezdve Decsy Sámuel Pánczél Dániellel közösen végezte. A későbbiek során azonban nem óta meg ez sem a lapot az újabb megrázkódításoktól; így pl. a többszöri szüneteltetéstől sem. Ez 1809–1810 folyamán pl. félévi szüneteltetést képviselt, ami Decsy és családja számára is súlyos megpróbáltatásokat jelentett.⁷

Érdekes szerepet játszott az ügyben Csáthy György, aki akkor Debrecenben szedőként működött, majd később 1805-ben apósával, Pápai Kiss Istvánnal könyvkereskedést alapított. Furcsának tűnhet, hogy a bécsi szerkesztő a cenzúra által meghúzott cikkének szedését miért éppen egy debreceni szedőre bízta. Bizonyára a kényes ügy és a köztük meglévő bizalom indokolta ezt, hiszen a szedő vallomása is azt mutatja, hogy nem csak magát, hanem Decsyt is menteni kívánta a hatóságok előtt. Maga állítólagos tapasztalatlanságára hivatkozott, Decsyről pedig azt mondta: amint felfedezte a hibát, a továbbiakban már a kicenzúrázott szöveget küldték szét. (Igaz, hogy addig már mintegy kétszáz példányt postáztak.)

Decsy 1797-ben bizonyára tudatosan törekedett arra, hogy a szóbanforgó cikk eredeti formájában megjelenjen. A velencei despotizmusnak a véleménynyilvánítási szabadságot, valamint az előkelőeket és a kormányzati szerveket érintő bírálatot elfojtó századainak bemutatásával aktuális üzenete volt saját kora számára. Ez az aktualizálás a cikk cenzúrázásának nyilvánosság elé kerülésével még inkább hangsúlyt nyert.

Ez az ügy volt tehát az igazi háttérre annak az expedíálási rendetlenségnek, amire a következő számban hivatkozott, és amelynek valódi okát Decsy természetesen kénytelen volt lapjában elkendőzni, abban a reményben, hogy a cenzúra kijátszása elkerüli a hatóságok figyelmét.⁸

Az alábbiakban közöljük az eredeti cikk szövegét, kurzív szedéssel kiemelve azokat a részeket, amelyeket a cenzor kihúzott, de amelyek mégis megjelentek az újság számos példányában. Végül bemutatjuk a *Magyar Kurír* jelzett cikkének mindkét nyomtatott változatát.

Olasz Ország.

Velentzében, nem tsak a' revoluzióra nézve, hanem a' beszédben és írásban is *tökéletes szabadság* uralkodik, *mellytől egészen 500 esztendőig meg volt a' nép fosztatva* úgy annyira, hogy a' *leg-kisebb politica heterodoxiáért*, egyetlen egy vigyázatlan szóért is, vagy örökös tömlőztre hányattak, vagy nagy kövek köttetvén a' nyakaikba, az ügy nevezett lagúnákba, az az tenger szakadékokba (mivel 72 szigeteken vagon azon város építette, és egyik uttzáról a' másikba apró tsónakokon kelletik járnni. (vettettek az *ártatlan* emberek. *Volkánán* tudos utazó, a' ki Olasz Országának minden szegelyukat meg-járta, minden szépségeit és ritkaságait szemlélte, a' lakosok természeti 's erköltsi tulajdonságait meg vizsgálta, és minden Státusok külső 's belső állapottyát ki ta nulta, úgy festi le Velentze városát, mint egy *legúndokabb latrok barlangját, és gonoszság fészket, a' hol mind az otthoniaknak, mind az idegeneknek torkig lehetett e' világi gyönyörűségekbe evezni, a' hol minden otsmánysságok othon, minden virtusok számkivetésben vóltak, a' hol az Isteni nem tsak szóval, de tselekedettel is minden szempillantásban meg sérteni szabad vólt, ellenben a' Patriciusokról, a' Tanátsról, és a' Kormányzékről vagy jót vagy rosszat szállani halálos véteknek tartatott; a'hol*

⁷ L.: Decsy Sámuel beadványát az újság szüneteltetése ellen. 1810. febr. 24. – Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle 1810 -22 c.

⁸ Decsy e reménye nem volt alaptalan, hiszen a hatóságok csak több mint egy év múlva, Dienes jelentése nyomán szereztek tudomást az esetről.

az idegennek egyetlenegy lépést se lehetett tenni, a melyről tudósítást ne vettek volna az Inquisitorok; a' hol a' szülék tulajdon magzatjaiknak, ezek szüléiknek titkos spionnyai voltak; a' hol leg kevesebb egymással való nyájas beszélyetés sem lehetett a' társaságokban, a felettébb való despotismus miatt, mellynek vérrel párolgó óltárára öt 's hatszáz ártatlan emberek vitettek esztendőnként. Mindgyárt a' revolúciónak kezdetében meg-égettette a' kór-mányszek a' maga jegyző könyveit és aktáit, ne hogy tudtára adattassék e' világnak, és a' jövőndő időnek, minémü kegyetlenséggel viseltettekök azon ember társaik eránt, a' kiknek az aristocratica igazgatásnak kezdetétől fogva familiájokhoz köttetett monopolium volt az oralkodás.

KÓKAY GYÖRGY

A 18. századi protestáns színjáték néhány sajátága. A hivatásos magyar színjátszás kései megszületése (1790 ill. 1792) következtében a színház azt megelőző, egyetlen magyarországi létezési formája az iskolai színjátszás felé fordul a kutató figyelme, ha az előzményeket is érteni akarja. A dilettáns iskolai előadások ugyanis meglepően szervesen kapcsolódnak a hivatásos színház történetéhez. E szerves kapcsolat két ponton jelentkezik hangsúlyozottan: a 18. században magyar nyelvűvé vált református és piarista színpadon. A két iskolafajta egymástól alapvetően eltérő színjátéktípust, sőt színpad-szemléletet alakított ki, melyek azonban egyrészt átvett, másrészt megtagadott hagyományként hatottak a 18. század végén.

A meginduló magyar színház a piarista iskolai színpadon meghonosított klasszicista drámát vette át; a tragédiaprogram kudarc¹ miatt főleg a klasszicista komédia hagyományát érdemes hangsúlyozni, melyet ráadásul a piarista iskolák darabíró tanárai emeltek át a hivatásos színpadra. (Említsük itt meg a piarista Simai Kristófot, akinek *Igazházi* című komédiájával mutatkozott be Kelemen László társulata.)

Az iskolai színjátszás didaktikai, erkölcsi, pedagógiai szempontjai az előadást célozták meg, a dráma-szövegnek csak a betanulási időszakban volt jelentősége, feljegyzésre és megőrzésre nem volt érdemes. A szövegek fennmaradása tehát esetleges. Így természetes, hogy számos előadást bizonyító adattal, de csak kevés szöveggel rendelkezünk. Az iskolák sokasodásával, a 18. század békésebb, gyarapodó időszakával párhuzamosan a szöveg megmaradására is megnőtt az esély. Megjelentek, majd egyre gyakoribbá váltak a magyar nyelvű előadások, melyek sokszor egy-egy latin dráma iskolai bemutatása után néhány nappal szélesebb közönség előtt kerültek színre. Az előadások kiemelkedő alkalmak a település életében, ezzel tehát egyfajta „hivatásos” (vagy legalábbis már nem csupán iskolai) színház született. Ennek következtében a szerzők is inkább irodalmárnak érezhették magukat, s talán ezért is lett gyakoribb a drámaszövegek tisztázása, megőrzése. Feltűnően magas az iskoladráma-szövegek száma az 1770-es évektől; ez tehát egybeesik Bessenyei fellépésével, a drámafordítások és a kiadások megindulásával.² Alapvetően megváltozott tehát az irodalomhoz való viszony, s ez az irodalmi szempont bizonyos érvényesítését jelentette az iskolai darabokban is.

Varga Imre³ 1989-ben kiadta e 18. századi drámák szövegét. A kötetből kitűnik, hogy a legtöbb szöveg a század második feléből maradt fenn, sőt sok dráma már 1790, a hivatásos színjátszás megszületése utáni. A kései református iskolai színjátéknak lényegi jegye e megkészttség, ami egyszersmind a hagyomány erejét is bizonyítja.

¹ Vö. KERÉNYI Ferenc: *A régi magyar színpadon. 1790–1849.* Bp. 1981. 28–42.

² Nem véletlen, hogy az 1790-es években a jezsuita ILLEI János, a piarista SIMAI Kristóf nyomtatásban is megjelenteti darabjait, s a már egyetemi professzor DUGONICS András is ekkor tisztázza le a fiatal korban írt drámáit, nyilván kiadási szándékkal.

³ *Protestáns iskoladrámák. Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század,* S.a.r. VARGA Imre, Bp. 1989. Az egyes drámákra utaláskor az e kötetben megadott sorszámokat használom, szögletes zárójelben.

I. A protestáns drámák egyes csoportjainak áttekintése

I.1. *Műfajnevek* Nagyon sok drámaszöveg címlapja hiányos, a másoló nem mindig tüntette fel az eredeti műfajt, mégis észrevehető egyfajta műfajmegjelölési gyakorlat.

Magyarul a leggyakoribb műfaj a játék, amelyet sokszor jelzővel is énekes, tréfás, szomorú, víg, komédia, személyes stb.⁴ elláttak.

Többször találkozunk az *actus*⁵ megnevezéssel, amelyhez a producáltatott ige társul. A tragoedia ill. a comoedia következtlen: legtöbbször egyik sem jelent többet, mint színpadra szánt, színpadon előadott beszédet, cselekményt. Egyik sem tartalmaz okvetlenül a műfajra vagy a végkifejletre vonatkozó megköttést: *A poéták búcsívételekor játszott játék* [12] latin címében a tragoedia megjelölés található, míg az athéni Timon történetét [35] feldolgozó szerző beszédbeli víg játékként határozza meg darabját. Egyéb esetekben a *tragoedia* megjelölés nagyjából megfelel műfaji várakozásunknak, s leggyakrabban *szomorú játéknak* fordítják.⁶ Comoedia lehet bármilyen, nem tragikus kifejtű dráma, e megjelölés tehát igen gyakori.⁷ Nem pusztán a szóhasználat ingadozik, hiszen ismeretlen a műfaji határvonal és megköttőség. Ezért keverhető – a klasszikus színházzal ellentétben – komédia és tragédia, ugyanígy komikus és tragikus mozzanatok, emelkedett és alantas szereplők illetve tónusok.

I.2. *Tematika* A mintegy ötven színjáték témájából a bibliai, az antik-mitológiai és az iskolai tárgyúakat érdemes elkülöníteni.

A tíz bibliai tárgyú dráma ([1], [2], [4], [9], [15], [19], [29], [36], [45], [50]) közül csak kettő meríti témáját az *Újszövetségből* ([4], [19]). Ide tartozik mindkét fennmaradt evangélikus dráma, az unitáriusok közül négy. Adatok hiányában nem lehet következtetéseket levonni e tematika gyakoriságáról; valószínű, hogy a fennmaradás esetleges volt, s mindhárom protestáns felekezet igen gyakran fordult bibliai témához. A tíz dráma hely- és időbeli megoszlása is szórt. Biztosan csak négy darabról tudjuk, hogy 1760 utáni, a későiek inkább unitáriusok ([4], [19]: 1770-es évek), s csak egy a református ([36]: 1788). Ebből esetleg levonható olyan következtetés, hogy a század második felében más drámatárgyak kerültek előtérbe, a bibliai témaválasztás gyakorisága csökkent. A tizenhat antik-mitológiai dráma görög és latin irodalmi forrásokat dolgoz fel, közülük négy unitárius ([3], [5], [6], [7]), a többi református ([21], [22], [23], [24], [25], [26], [31], [33], [34], [39], [42], [43]). A kötetben található hét tragédia mind unitárius és klasszikus témájú, a legtekintélyesebb tárgy és műfaj tehát az antik tananyaghoz kötődött. E drámák közt alig van korai; a többség az 1770-es években vagy még később született, nyolc pedig – tehát az egész csoport fele! – az 1790-es években. E csoportban szembetűnően sok a szerelmi tárgy, e drámák késői sűrűsödése tehát a témaválasztásban is bizonyítja egyrészt az iskolai színjátszás elvilágiasodását, másrészt a hivatásos színház hatását.

Az iskolai színpadon mindig kedvelt téma volt az iskola életéből vett esemény, megemlékezés. Ilyen darabocskákat főleg az alacsonyabb osztályokban illetve a falusi kisiskolákban adtak elő. Tizenkét iskolai tárgyú darab maradt fenn, melyek egy kivételével ([10]) mind 1760 utániak, tehát későiek. (A csoportban három dráma unitárius.) Ez esetben nem mernénk olyan következtetést levonni, hogy a késői kedvezett az efféle alkalmi előadásoknak, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a nagyrészt rögtönzésekkel élő előadásokat korábban nem örökítették meg.

4 [6], [12], [23], [30], [33], [34], [35], [37], [38], [39], [40], [42], [43], [47]

5 [15], [16], [17], [18], [19], [20]. (Bökényi mindig e műfajmegjelölést használja.)

6 [22], [23], [24], [26], [33], [46]

7 [10], [14], [26], [27], [28], [41], [42], [43], [44], [45], [49]

II. A protestáns színjáték struktúrája

A drámakötetet végigolvasva nyilvánvaló, hogy e drámák általában nem konfliktusra épülnek, lassúak, „drámaiatlanok”, történés nélküliek vagy epikusak, sokszor inkoherensek; ezek azonban nem hiányosságok, nem a színházi véna, tehetség csekély, hanem a színpadi szemlélet más. A konfliktus hiánya tehát nem pusztán a drámaszerkezet, hanem az eltérő drámafogalom következménye.

Különösen feltűnőek e sajátosságok, ha a 18. század piarista színjátékaival vetjük össze a protestánsok repertoárját: a piaristák a klasszicista, egyszálon futó cselekményű, egységes szemléletű, konfliktusra épülő darabokat kedvelik. A protestáns színjátéknál cselekményről is alig beszélhetünk. Kivételt általában a mitológiai tárgyú drámák jelentenek, ahol megtalálható a logikus és egy szálon végigvitt cselekmény, melyet azonban gyakran zavar meg dramaturgiai indokolatlan jelenet, ismeretlen, előzmény- és folytatás nélküli szereplőkkel. Ezért a jelenetek egymással való kapcsolata sokszor kérdéses, sőt nem egyszer érezzük tetszés szerint változtathatónak a jelenetek sorrendjét is.

Hasonlóan „zavaró” az egyes szereplők és jelenetek egymástól élesen elütő stílusa, hangneme, a tragikus és komikus mozzanatok tudatos vegyítése. Bármely tárgyba és bármely cselekménybe beleférnek a korabeli magyar hétköznapi komikus, groteszk alakjai. Ezért nem meglepőek a piarista színpadról szigorúan kitiltott (s csak igen ritkán és későn visszacsempészett) női szerepek sem. Dráma-tárgyként nem tilos a szerelem, így a protestáns iskoláknak nem kellett kínlódnuk a darabok expurgációival, azaz az illetlen tárgyak kigyomlálásával.

Nemcsak az iskolai tárgyú, alkalmi daraboknál találkozunk egymás mellé helyezett, de kapcsolatot nem mutató jelenetekkel; a legkitűnőbb dráma, a *Konok pereskedők* [27] például nem más, mint ilyen, „összefüggéstelen” jelenetsor.

Ezért fontos megjegyeznünk, hogy a protestáns színjáték szemlélete más. A szerzők nem a színpadon lejátszatott összeütközésekkel vagy valamilyen sűrített eseményben vélik megragadhatónak a világot, hanem a bemutatásban. Ezért a színpad számukra példatár, melyben — minél több példával, illusztrációval — bemutatják a világot. A protestáns színjáték jelenetei tehát mozaikok, melyek sorrendje azért felcserélhető, száma azért csökkenthető vagy növelhető, mert a példatár lehet rövidebb vagy hosszabb, de mindenképpen az életet illusztrálja.

A protestáns iskoladrámákban nem nehéz felismernünk a barokk szemléletét. A világdramma hagyománya azonban erős középkori színekkel keveredik, s így — bár a protestáns színjátékot elsősorban a barokk drámafogalmához kapcsoljuk — a barokknál archaikusabb színjátéktípus és szemlélet is él a 18. századi Magyarország protestáns színpadain. Ez a rendkívül vegyes és ellentmondásos szemlélet alakít ki a század közepétől egy új, sajátos színjátéktípust, mely elsősorban a református iskolákban életerős, s rövid virágzása egy pillanatra a klasszicista színpad alternatívájának tűnik.

III. Moralitás, zsánerábrázolás

III.1. Műfaj-elemek A fennmaradt protestáns szövegek tekintélyes hányada archaikus, pszeudo-dramatikus műfajokba tartozik. Ezek közt viszonylag ritka a declamatio, jóllehet igen sok drámában vannak declamatióra emlékeztető részletek. A declamatiohoz képest drámaibb a dialogus illetve az olyan színjáték, melyben a declamatiók válaszok is egymásra: ilyen az 1790 körüli unitárius *Búcsú a Múzsáktól* [8] és a református Bökényi darabja *Zsuzsanna peréről* [15]. A declamatio és a dialogus határán kell kijelölnünk az iskolai tárgyú, rövidebb darabok műfaját.

A mitológiai tárgyú drámáknak van a legfordulatosabb cselekményük, így ezekben lép föl a legtöbb szereplő is. Ennek oka bizonyára a kész, feldolgozott és motivált történet, melyet az erőszakosan didaktikus tanulság érdekében sem sikerült teljesen elvékonyítani.

A néhány teljesen egyéni témától vagy kivételesen tehetséges szerzőtől ([13], [26], [27], [28]) eltekintve a legsikerültebb, leginkább pergő, legélvezetesebb darabokat a moralitások és a vetélkedések (certamenek) csoportjában találjuk. Ezekben a leginkább életteli az összecsapások, a bűnök elvetemült-

ségükben erőszakosak, leleményesek és ékesszólóak, ezért az erényeknek is hasonló fegyverzetre van szükségük.

Szembetűnő a túlnyomórészt a 18. század második feléből származó anyagban a moralitás gyakorisága, szívós fennmaradása. A moralitások gyakran vetekedések is egyben, hiszen a certamen alapképlete a Jó és a Rossz vagy a Bűnök és Erények vetekedése az Enuberért. A 18. századi protestáns drámaszövegek közül az alábbi moralitások és certamenek találhatók:

Moralitás

- [3] *A világ változásai*. . . 1702. Kolozsvár, unit.
 [11] Háló Kovács: *Csak a test a halálé* 1785. Debrecen, ref.
 [18] Bökényi: *Actus a mesteremberekről* 1768. Ekel, ref.
 [20] Bökényi: *A bűnök és az erények*. . . 1775. Ekel, ref.
 [36] Lácza: *Éva őszanyánk bűne* 1788. Sárospatak, ref.

Moralitás betéjelenetben

- [28] Nagy: *Legények intése* 1781. Marosvásárhely, ref.
 – haláltánc: V/3.
 [31] Szathmári Paksi: *Pandora* 1773. Sárospatak, ref.
 – IV.: allegorikus Génusok fölvonulása

Vetekedés

Bor és víz:

- [25] *Thetis és Lyaeus* 1793 k. Losonc, ref.
 [43] *Neptunus és Bacchus*. . . 1792 k. Sárospatak, ref.
 Mesterségvetélkedés:
 [10] *Komédia egynémely mesterségről* 18. sz. II. fele, Ákos, ref.
 [12] Szilágyi: *A poéták búcsúvétele*. . . 1786 Debrecen, ref.
 [17] Bökényi: *Actus a mesteremberekről* 1768 Ekel, ref.
 Továbbá:
 [42] *Komédiajáték* 1792 k. Sárospatak, ref. (az „aranyidő”-ről)
 [44] *Florentina* 1792. k. Sárospatak, ref. (az asszonyok vagy a férfiak elsőségéről)

III.2. A szerepek és az allegóriák. A moralitások szereplői megszemélyesített, elvont minőségek – allegóriák –, amelyek sorában már a középkori moralitás felléptetett mitológiai figurákat is. A 18. századi protestáns moralitások szereplői a következőképp csoportosíthatók:

A) Csak „szabályos” allegóriák:

Főleg három református darab ([11], [20], [31]), léptet fel kizárólag egymással viaskodó, pozitív és negatív tulajdonságokat (Csapodárság, Részség, Bűn, Kegység, Igaz Mondóság, Józanság, stb.). Érdekes felfigyelnünk Bökényire, aki bíróságon játszatja vetekedését [20], ez pedig, különösen veszteséggel, a református színjáték kedvelt helye és tárgya. A Részség egyre inkább egy részeg emberre emlékeztet: itt lehet az átmenet az allegória és a zsáner között.

B) Allegorikus és mitológiai alakok együttes előfordulása:

Több darab ötvözi a megszemélyesített tulajdonságokat allegóriákkal. Az allegóriák és mitológiai alakok között a Vas Időn Panaszkodó ([3]) az Ember allegóriája, számos hétköznapi, helyi (kolozsvári) sajátossággal. Miközben a Prométheusz-mítosz alakjai és a hét főbűn vívja certamentjét ([36]), a Szeretet azokat az embertípusokat is megjelöli, akikre különösen jellemző egy-egy vétek. Hasonló zsáner-utasítást tartalmaz a Virtus és a Fősvénység scenája. A szerzők tehát gyakran társítják a megszemélyesített tulajdonságokat egy-egy társadalmi típushoz, azaz általános tulajdonságon túl zsáner-sajátságokkal ruházzák fel őket, s értelmezésem szerint ez különösen jellemző a protestáns színjátékra.

C) Társadalmi típusok:

A haláltánc-moralitások, jellegükből következően társadalmi típusokkal szembesítik a Halált, s így van ez Bökényi darabjában is ([18]), ahol a halállal beszélgető alakok megnevezése eleve sugallja fő jellemzőjüket: a menyecske pletykás, templomba nem járt, a katona gögős és lusta, a kereskedő kerülte a templomot, s csak világi javakat gyűjtött, darabbeli felismerése már késő. A leghosszabb jelenet a két utolsó meghívotté: a kapzsi korcsmáros vizezte a bort, csalt a számolásnál, a mérésnél, a vénasszony hajdan kikapós volt, utóbb kerítő lett. Mindketten jajgatnak, de már késő. Ezekben az esetekben tehát egyértelműen egy-egy réteg, foglalkozás, kor, stb. jellegzetességeit – zsáner-tulajdonságait – látjuk.

III. 3. Zsánerfigurák A Bökényi haláltáncához hasonló hétköznapi zsánerfigurák igen gyakoriak a református színpadon; ilyenek keresik fel Aesculapius rendelőjét a *Pandora V.* részében (Bolond kevély, Nagyra vágyásnak betege, Bor betege, Egy jó mellyes leány, stb.). Sorban lépnek színre, egy-egy miniboházban, melyek felépítése is hasonló: a zsánerfigura bemutatkozó monológját rövid párbeszéd követi Aesculapiusszal. A *Pandora V.* része tehát zsánersor, azaz azonos helyen vagy azonos helyzetben, párhuzamos jelenetekben zsánerek vonulnak fel. A zsánersort szívesen alkalmazta a 18. századi református iskolai színjáték, valószínűleg erős példázat jellege miatt, hiszen a párhuzamos helyzetek kiemelik az azonosságot vagy a különbözőséget. A protestáns iskolákban kedvelt színjátéktípus a minél szélesebb körű bemutatást, a példatár felállítását tekintette céljának, ehhez pedig jó eszköznek bizonyult a zsánersor. A zsáner-alakok származásukat tekintve szorosan kötődnek az allegóriához, hisz mindkét esetben egy-egy kiemelt sajátosság, tulajdonság tölti ki a figurát. Ugyancsak az összetartozást bizonyítja, hogy az allegóriákat is szívesen helyezték a zsánersorhoz hasonló színpadi szituációba, párhuzamos jelenetekbe.

A legjobb példa erre a *Pandora* ([31]), amelynek fő tárgya ember és Isten viszonya, az ember esendősége. E témából következően műfaja a moralitáshoz áll legközelebb, illetve ékes bizonyítéka annak, hogy a protestáns iskolai színpadon milyen sokáig élt, sőt át is alakult a moralitás. A Prométheusz-történetet követő komikus zsánersor szorosan hozzátartozik a darabhoz: Jupiter a Geniусok földre küldésével egyidejűleg Aesculapiushoz irányítja Mercuriust, hogy gyógyulást találjon a szenvedő emberiség. A Geniусok allegóriasorának párhuzama és földi vetülete a betegek zsánersora; a párhuzam az emelkedett, mitológiai közeget és a komikus, esendő, emberi világot tekintve is igaz. A rendelőben felvonuló betegek sorát az Aesculapius segítségével frissen feltámadt Hyacinthus zárja, ő viszont már nem zsánerfigura; vele a moralitás mitológiai-allegorikus közegehez tér vissza a darab.

Az allegóriák szerep-elnevezése legtöbbször a kiemelt tulajdonság, főként főnévi formában. A zsánerfigurák szerep-megjelölése foglalkozáson, koron vagy tulajdonságon alapul. A foglalkozás említése a közönség számára azonnal valószínűsíti, sőt bizonyossá teszi a figura kiemelt tulajdonságát. (A koldus éhes, a katona gyáva szájhős vagy rest, a kereskedő és a kocsmáros fősvény, csal stb.) A kor-megjelölés ugyancsak főnévi; a menyecske kikapós, a vénasszony kerítő vagy részeges, az öregember kéjszóvár stb. A tulajdonság-megjelölés melléknévi, önmagáért beszél és igazán sok a lehetőség a szélsőséges szerepváltoztatásra. A legtöbb zsánerfigura az európai komédia sztereotíp alakjaira emlékeztet: származásuk nyilván nemcsak az örök emberi világában, hanem az irodalmi forrásvidéket tekintve is közös.

A foglalkozással megjelölt zsánerfigurák rokonai a mesterség-vetélkedések mesteremberei, akik ugyan csak állandó mesterség-jegyeket hordoznak ([10], [12], [17]). A drámakötetben még számos, eddig nem említett, zsánereket felvonultató, moralitás- vagy certamenalapú színjáték van ([42], [43], [44]). A vetekedők igen gyakran alkotnak zsánersort, mitológiai alak, hétköznapi mesterember és közjátéki típus egyaránt van köztük.

A református iskolai repertoárban tehát igen sok olyan darab van, mely műfajilag a moralitáshoz vagy a certamenhez áll a legközelebb. Az ismétlődő zsánersort az allegorikus alakokhoz és az allegória-sorhoz vezettük vissza. A református iskolai színjáték zsánerigénye olyan erősnek bizonyult, hogy a zsánersort más műfajú drámában is gyakran alkalmazták, így Garas István darabjában [35] és a *Komédia és Tragédia* [26] című marosvásárhelyi előadásban. A zsánersor hagyománya fölismerhető a *Konok pereskedők* [27] több jelenetében is, főleg a tárgyalások egymásutánjából álló III. felvonásban.

Néhány – talán véletlenszerű – kivételtől eltekintve az ekeli Bökényi János és a sárospataki drámaírók ragaszkodtak a moralitás és a certamen műfajaihoz (illetve e műfajok összekapcsolásához). A zsánerfigurák és a zsánersor használata ugyancsak főleg Sárospatakra jellemző. Ezen kívül szembetűnően önálló és kivételes színvonalú a három fennmaradt marosvásárhelyi színjáték, melyek dráma-szemlélete, hangvétele, dramaturgiája sok tekintetben egyezik a sárospatakiéval. A lényeges rokonvonások okát nem tudjuk, de kevéssé valószínű a véletlen. A távoli református kollégiumok között lehetett valami érintkezés, mert a darabok témájának, műfajának és egyes alakjainak vándorlása erre utal. Adatok hiányában azonban csak a színjátéktípzálás eredményére tudunk támaszkodni.

III.4. Beszélő nevek. A katolikus iskolai színjáték és az európai komédia gyakran alkalmazott beszélő neveket. Ezzel a figurák fő jellemvonását azonnal sugallták, a néző a szereplőt színrelépésekor, sokszor már korábban, nevének első elhangzásakor azonosította. Azaz: a beszédes név gyakorlatilag a zsánertulajdonosság megfogalmazása, a zsánerfigurákhoz képest azonban mégis az alak egyénítését jelenti. Ez az egyénítés szemmel láthatóan idegen törekvés volt a református iskolákban, ahol a moralitás-hagyomány olyan erős volt, hogy az allegorizálás helyébe a zsáneralkotást léptette, s a tipikus hétköznapi helyzeteket az azonos szituációban felvonultatott zsánersorral vélte jellemezhetőnek.

A református iskolai színjáték-írók közül csak Nagy György ([27], [28]) és Csokonai a kivétel, ők szívesen és nagy leleménnyel gondolták ki beszélő neveiket.

IV. A közjátékok kérdése

Otto Rommel kiemeli az ausztriai Ordensdrama szoros kapcsolatát a középkori színjátékkal.⁸ Az Ordensdrama korabeli teoretikusai messzemenően elleneztek az értéktelennek tartott interludiumok beiktatását, de megtűrték, mert a diákközönség, s főleg a latinul gyengén vagy egyáltalán nem tudók számára kikapcsolódást jelentett. A teoretikusok egyetlen feltétele az volt, hogy a közjáték járuljon hozzá a főcselekmény épületes hatásához. Az osztrák–német szakirodalom egyetlen abban, hogy német nyelvterületen a 17. század végére a közjátékok túlnyomó többsége anyanyelvű volt, s ezzel párhuzamosan egyre több panasz fogalmazódott meg a fegyelmezetlen, szertelen interludiumok elharapózása miatt. 1720 tájára a klasszicizmus győzelmének eredményeként a közjátékok háttérbe szorultak, eltűntek. Szembetűnő, hogy a fennmaradt kéziratok és nyomtatott drámaszövegek egyetlen német nyelvű közjátékot sem őriztek meg.⁹ Ugyanakkor számos latin nyelvű interludiumot ismer az osztrák kutatás. A legtöbb latin nyelvű közjáték, még a tragikusan komoly főcselekményhez kapcsolódó is, komikus, anekdotikus. Az Ordensdrama közjátékaiban a 17. század végén jelentek meg a népies durvaságok, trágárságok, realiztikus veszekedések.

A közjátékok létének, jellemzőinek kérdése a magyarországi katolikus iskolai színjátékok esetében is homályos; alig rendelkezünk fennmaradt szöveggel, s a drámakéziratok az interludium helyét is csak ritkán jelzik. Általános a feltételezés, hogy igen gyakran iktattak közjátékot a felvonások közé, s sokszor anyanyelvűt. A katolikus közjáték gyaníthatóan komikus, sokkal többet engedhet meg magának, mint a főcselekmény, tehát elképzelhető női szereplő és trágárság is: ezt támasztja alá Benyák Bernát magyar nyelvű interludiuma¹⁰. Feltűnő a hasonlóság a katolikus és a protestáns közjátékszerű szövegek között: itt tehát nem érvényesül az az óriási különbség, ami egyébként megvan a két színjátéktípus között.

A 18. századi magyar nyelvű protestáns drámák közt ugyan egyetlen, a *Nagy Sándor és Diogenész* [21] tartalmaz (két) közjátéki szöveget, de sok darabban elkülöníthetőek olyan jelenetek, amelyek lehettek

⁸ ROMMEL, Otto: *Die Altwiener Volkskomödie*. Wien, 1952. 118–123.

⁹ *Uo.* 118.

¹⁰ Benyák 1770-ben Szegeden előadott, latin nyelvű *Mostellaria*-kéziratának végén található a magyar nyelvű *köz beszéd*. (MS: Kegyesrendiek Központi Levéltára, Budapest. N. 205.).

volna közjátékok is, vagy közjátéki funkciót töltenek be. Mivel a protestáns színjáték meglehetősen laza szerkesztésű, a közjátékok leválasztása nem egyértelmű; mégis megkíséreltem kijelölni a közjátékok megkülönböztető kritériumait.

A főcselekményhez való viszony alapján beszélhetünk közjátékról vagy közjátékszerű jelenetről:

1. Közjátéknak nevezem a jelenetet akkor, ha tárgy és szereplői függetlenek a főcselekménytől.

Ilyenkor a közjáték eleje egy-egy átkötő mondattal, utalással ágazik el a főcselekménytől (a főcselekmény valamely szereplőjétől, színhelyétől, témájától), s a közjáték után a főcselekmény lényegében a közjáték előtti pillanattal folytatódik.

2. Közjátékszerűnek nevezem a jelenetet akkor, ha a jelenet tárgya és/vagy szereplői a főcselekményhez kapcsolódnak, de a (közjátékszerű jelenet a környező jelenetekhez képest aránytalanul hosszú, részletező).

Eltérő drámaszerkezetbe eltérő módon épül a közjáték vagy a közjátékszerű jelenet, ezért célszerű a drámaszerkezet alapján is meghatározni az interludiumot:

1. A klasszikus szerkezethez közelálló, lineáris cselekményvezetésű drámákban a cselekményhez nem tartozó, nem cselekmény-jellegű betéteket nevezem közjátéknak vagy közjátékszerűnek.

Ilyen található pl. az evangélikus *Eszter*-drámában [2].

2. A klasszikus szerkesztéstől jelentősen eltérő, illusztratív, barokk típusú színjáték jelenetei tulajdonképpen mozaikok. E mozaikok fontos szervező elemei a párhuzamosan szerkesztett (hasonló vagy ellentétes) jelenetek és a zsánorsor. Közjátékról vagy közjátékszerű betétről beszélek akkor, ha a párhuzamos jelenetek valamely (egyetlen) mozzanata kiszélesedik, illetve ha a zsánorsor valamely figurája a többenél jóval nagyobb hangsúlyt kap. Mintkét esetben felbomlik ugyanis a szerkesztői egységű a párhuzamokban illetve a zsánerfigurák jeleneteiben.

Ide sorolható pl. a *Komédia és Tragédia* [26], a *Neptunus és Bacchus vetélkedése* [43]. Közjátékként megjelölt, elkülönített jelenetet tehát ritkán találni, annál több azonban a drámaszerkezet szabályosságra valló pontjain feltűnő közjáték vagy közjátékszerű betét. Amennyiben a 18. századi magyarországi iskolákban még gyakori volt a teljesen különálló közjáték, úgy azok szövege rögtönzés vagy rögtönzéshez közelálló lehetett: ezért nem maradt fenn drámaszöveggel együtt. A lemásolt, összegyűjtött drámákhoz nem illt a közjáték, mely szinte kizárólag az előadáshoz kapcsolódott, és nem számított drámának. Valószínű azonban, hogy a 18. században már Magyarországon is megkopott, megritkult az interludium-előadás szokása, s helyette a közjátékot többé-kevésbé beépítették a drámába. Ugyanígy átmenthető volt az elő- és utójáték műfaja is. A laza szerkesztésű és egyes stílusú protestáns drámába könnyedén belesimult a közjátéki jelenet.

Példaként tekintsük át a sok szempontból figyelemre méltó *Eszter*-drámát (evangélikus, [2]), melynek emelkedett, bibliai tárgy megtűri a hétköznapi alakokat, jeleneteket, a durva, trágár hangnemet is, azaz műfaj-fogalma a klasszikusénál jóval rugalmasabb. A fordulatos darab tulajdonképpen bibliai példázat, az ószövetségi történet szolgálja, s ezért (klasszicista értelemben) drámaiatlan feldolgozása. A didaktikus szándék már a témaválasztásban tetten érhető, de a darab oktató jellege ennél jóval hangsúlyosabb: a rezonőr Morio újra meg újra felhívja a nézők figyelmét az erkölcsi tanulásra.

A szerző – kijelölés nélkül – a főcselekményhez kapcsolja az egyértelműen a közönség felüdülését szolgáló közjátékokat,¹¹ s tipikus közjátéki figurákat vonultat föl: dohogó vénasszonyt, fiatal és öreg koldust, csavargó diákot, cigányházaspárt. E jelöletlen közjátékokban érezhetőek a korabeli népi és diákköltészet műfajai, témái, motívumai, onnan valók a beékelt ének- és versrészletek is. A közjátékokban alapvető humorforrás alantas, ebből következik a szóbeli komikum: a trágárság, a csúfolódás és a csúfolás. A közjátékok másik humorforrása fizikai és a látványhoz kapcsolódik: a szócsatákat nyilván lökdösődés, verekedés, félreérthetetlen gesztusok egészítették ki. A némajelenetek hagyománya ismert

¹¹ Az *Eszter* (Győr, 1724) jelöletlen közjátékait először BUSA Margit ismertette (*Eszter történetéről szóló magyar iskolai dráma*. In: *Új Élet Naptár*, Bp. 1959. 215–221.), VARGA Imre (*i. m.*) őt követi.

tény, feltevésem szerint az *Eszter*-dráma előadásán a főcselekményben is többször alkalmazták. Ezekhez kapcsolódhatott – másik aspektusként – a közjátékok pantomimikus bohózi vonulata.

A drámát szabályos szerkezeti pontokon (aza felvonásvégeken) megszakító közjátékok hagyománya minden bizonnyal régi, az *Eszter* esetében azonban újabb, átmeneti jelenség lehetett a főcselekmény és a közjáték tematikus összekapcsolása. Az *Eszter*ben a főcselekmény és a közjátékok színhelye, szereplői és tárgyá részben azonosak, de mindenképpen összefüggnek egymással. Ennek eredményeként a műfaji merevség oldódik vagy inkább új műfaj jön létre, amely a 18. századi protestáns iskolai színjáték jellemzője lesz. Feltételezésem szerint a közjáték és a főcselekmény határai ekkor váltak rugalmassá, a közjátéki alakok ekkor vagy ezután léptek át zsánerfigurákként a főcselekménybe, annál is inkább, mert a komikus, sőt bohózi zsánerelemek alkalmasak voltak a tanulság didaktikus kiemelésére, s ezzel jól illeszkedtek a protestáns iskolákban erős moralitás-hagyományba is.

IV. Közjátékká szélesedő betétek a zsánersorban. A *Neptunus és Bacchus vetélkedésében* ([43]) a megkérdezettek szabályos zsánersorban foglalnak állást: mindegyiknek jut néhány sornyi válasz Bacchus vagy Neptunus kérdésére. Ezért feltűnő, hogy a két (pontosabban három: Itzik Sidó, majd két vénasszony) utolsó megkérdezett nem egyszerűen válaszol, hanem hosszabb, párbeszédese jelenet bontakozik ki. A zsánersor tehát a két utolsó jelenetben közjátékká szélesedik.

A zsidó kocsmáros bor és víz közti habozása önmagában is komikus, hiszen mind a borra, mind – a bor vizezéséhez – a vízre szüksége van. A kis jelenet komikuma részben a fizikai inzultusokra (verekezés, lökdösődés), részben a zsidó idegenes beszédének hatására épül. Mindkét komikum-forrás tipikus, különösen közjátékokban. (A piarista Benyák interludiuma hasonló: ott a pénzkölcsőnt visszakövetelő zsidó elagyabulásába kezdene két koma, akiket egy kardos menyecske zavar el.)¹²

A másik közjátéki jelenet szereplői ugyancsak jellegzetes közjátéki figurák: a két részeges vénasszony Jupiter legnagyobb megrökönyödésére még a Styx vizéről sem akar hallani, ha „nem leszs korcsma kőrülte.”

A *Komédia és Tragédia* [26] két részből áll. A második rész szabályos és emelkedett hangnemű (euripidészi) tragédia a meghódított Trójáról. Az első rész a Sphinx rejtvényének szerencsés megfejtéséről szól. Az Oedipus előtt próbálkozó megfejtők sora – az azonos helyzetből következően – erősen emlékeztet a zsánersorra. A közvetlenül Oedipus előtt próbálkozó Cigány jelenete megnyílik. A komikum nem kis része ismét az idegenes beszédből származik. A királyságra ácsingózó cigány alakja épp ellentéte Oedipusénak, a két figura adja a világjáték teljességét.

A protestáns színjátékok feltűnően gyakran bontják meg így, hasonló komikus alakokkal és jelenetekkel a zsánersor arányait. Valamennyi erősen emlékeztet a közjátékokra, a komikum forrásait, az alakokat tekintve egyaránt. A színjátékok végén úgy látszik, több a lehetőség a közjátéki szabadosságokra, ezért is joggal felvetődik kérdés: e megnyújtott minijelenetek talán nem interludiumok, hanem postludiumok lehetnek. A betétek után gyakran következő igen rövid jelenet rekeszti be a tulajdonképpeni cselekményt, ekkor tehát csak közjátékról lehet szó. Sokszor azonban (pl. a *Pandora* zárlatában, a *Vad Músa* – záró! – prologusával, vagy a Timonról szóló darab végén [35], s más esetekben is) nem tudjuk biztosan a darabzáró jelenetek pontos helyét, sorrendjét, s a kéziratok feltűnő zagvaságából, bizonytalanságából jelöletlen vagy szemérmesen jelölt utójátékra következtetünk.

¹² BENYÁK: *i. m.*

V. A rezonőr, kommentátor

... bolond, részeg, a gyermek, amit tud,
 Igazán meg mondja, senkinek nem hazud.

A Phaedra-tragédiájában [33] adja ezt az önjellemzést Morio, valamennyi lényeges funkcióját összefoglalva: bolond-részeg-gyerek módjára igazmondó, igazságosságában mindenkit egyenlően részeltet, bizonyos fokig kívülálló, szemlélődő kommentátor, rezonőr. Neve a bolond „foglalkozás”-megjelölésből vált tulajdonnévvé. Ő is zsánerfigura tehát, azaz szorosan kötődik a protestáns iskolai színjáték zsánerhagyományához. Buffo- és clownelemek hordozója, számára nemcsak a nyílt szókimondás, hanem a durva, trágár beszéd, sőt a tettelegesség is megengedett. Helye a társadalmi hierarchiában, a cselekményben és a dráma-szerkezetben nagyon is hasonló: sehová nem tartozik, de bárhová befér, mindenütt jelen lehet.

A fennmaradt 18. századi protestáns drámaszövegek közül kilencben szerepel Morio ([2], [45], [31], [33], [35], [47], [23], [6] ill. [44]: Tréfás szolga néven; a [23]-ban viszont funkciója nem, csak a neve maradt meg). Az 1790 utáni darabokban (a [44] kivételével) nem szerepel Morio, s e késői színjátékokban megjelenő rezonőr-alakok funkciója már megváltozott. (Ilyen a sárospataki szerző három iskolai tárgyú komédiájában [37], [38], [40] szereplő *Larvatus*. Ő nem kommentátor, nem rezonőr, nem is narrátor; Morio szerepköréből csak a színpadi játékmester funkcióját tartotta meg.)

Morio gyakran kerül a cselekményen belültre, így a Phaedra-tragédiában [33] is, ahol a tragédia oka lényegében az, hogy Theseus nem fogadta meg Morio darabeleji tanácsait. Morio ezáltal a mű legfontosabb erkölcsi üzenetét hordozza, ő a legfontosabb szereplő, mert végig tudja és kimondja az igazságot, egyedül ő jelent stabil erkölcsi pontot az ármányos fordulatokban bővelkedő tragikus történetben. Morio trágár, sőt obszcén hangneme morális intelmeiben is érezhető, ő képviseli tehát a durva, harsány, trágár diákhumort is. E kettőssége révén figurája nem válik ellentmondásossá. A morális tanulságot tudatosító Morio egyszersmind ironikus figura, aki egycsapásra idézőjelbe (is) teszi az egész könnyfakasztó történetet, épületes tanulságaival együtt.

Hangnembéli rokonai a közjátéki szereplők. E ponton ismét felvetődhet a közjátékok kérdése, ha ugyanis bizonyos jeleneteket közjátékinak tételezünk, akkor Morio egyik sajátos funkciója éppen a főcselekmény és a közjáték összekapcsolása.

Morio szinte állandó színpadi jelenléte ellenére kívül is áll a cselekményen. A cselekményt a színpadon kommentáló Morión sokszor átbeszél a többi szereplő, Moriót csak a közönség hallja. Ettől Morio színpadi jelenléte lesz a legsúlyosabb, és sajátos távolító hatással megkettőzi a riválát. E szinte mindig a színpadon lévő, de kívülálló Moriónak két alapvető funkciója van:

- rezonőr, kommentátor
- félre- azaz ki- és leszól a színpadról.

A kettő természetesen összefügg, a narrátor szerep változatait jelenti, bár több is annál. Látható tehát, hogy Morio nemcsak felszabadult és tiszteletlen nevetést vált ki, hanem a komoly mondanivaló és az erkölcsi tanulság beépülését is szolgálja. Diákkörnyezetben a Morio figura e két alapvető dekodolási lehetősége mindig adott.

A verses drámákban Morio gyakran szólal meg prózában [33], ez is kívülállását, cselekményen kívüliségét hangsúlyozza. A Morio szövege után gyakori *etc. etc.* (pl. [45]) az improvizációt jelzi. Rögtönzést általában a közjátékoknál feltételezünk, s ha Moriónál is feltűnik, az Morio és a közjátékok szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet.

A sokarcú rezonőr-szerep a század végére megkopott, elavult, s e folyamat végpontját valószínűleg a hivatásos színjátszás megindulásával lehet azonosítani.

VI. Kitekintés: Nagy György

A protestáns iskolai színjátéknak tehát egy újabb, de a hagyományokat hangsúlyozottan folytató formája született meg az 1770-es években, azaz szinte az utolsó pillanatban. A hivatásos színház repertoárja azután már visszahat az iskolai színpadra: a hivatásos színház klasszicista típusú komédiái meghódítják az iskolai színpadot is.

A református iskolai színjáték megőrzésének és továbbfejlesztésének kísérlete merő anakronizmus: ezt bizonyítja számunkra a 18. század utolsó harmada. E színjátéktípust tenné korszerű drámává Nagy György, akit érdemes felfedeznünk. Két iskoladramáját ismerjük: a *Konok pereskedőket* [27] (1780) és a *Legények intését* [28] (1781).¹³ Mindkét művét a marosvásárhelyi református kollégiumban játszották. Életéről, személyéről semmit sem tudunk.

Drámái a református iskolai hagyományból elsősorban a világdrama, az életjáték szemléletét tartották meg: a korabeli magyar társadalom szinte teljes tablója, többretű képe bontakozik mindkét műből. Felhasználja a rezonőr hagyományát is (Monus), megkettőzi, sőt megháromszorozza a kommentátorokat. Miközben sikerül megvalósítania a többszörös kívülállást, eljátszik a szimultán aspektusok széles kínálatával: a skálába belefér a szenvedélyes, az alantas, a filozofikus és a groteszk is. Drámái világára és a szerzői attitűdjére egyaránt a teljes és szenttelen kívülállás a jellemző, ő csupán felmutat, bemutat. Sajnálhatjuk, hogy az ígéretes szerző eltűnt szemünk elől.

DEMETER JÚLIA

¹³ A drámák elemzését I. DEMETER Júlia: *Egy új drámatípus felé (Nagy György két drámája)*. In: *Az iskolai színjáték és a népi dramatikusan hagyományok*. Debrecen, 1993. 87–100.